परीक्षामुखे ।।दिणार्नेनमः सिद्धेभ्यः।।नतामरशिरोरत्नप्रभाप्रोतनखत्विषे नमोजिनाय दुर्वारमारवीर
।१। मदच्छिदे ग्रकलंकवचोंभोधेरुद्धृत्य धीमता न्यायविद्यामृतं तस्मै नमोमाणिक्य
नंदिने ।१नंदुवचनादारभ्यंडिकाप्रत्ययेसति माङ्गलिकानुगमफलत्वेज्योतिरिंगणसम्भि।
नाः तथापितद्ग्रंथपूर्वकरचनास्रुचिरंसतां चेतोहरंभूयेतयत्नोद्यानवघटेजलं
वेजेयप्रियपुत्रस्यक्षीरस्योपरोधतः ग्रांतिषेणार्थेमारब्धापरीक्षामुखपंजिका ग्रो
मन्न्यायावारपारस्यामेयप्रमेयरत्नसारस्यावगाहनमभ्युपायःकर्तुंनपार्यतइतितदेव।
य गाहनायप्रोतप्राहुर्मिदंप्रकरणमाचार्यःग्राह तत्प्रकरणस्यचसंबंधादित्रयोपरिज्ञाने ।२।

प्रेक्षावतांप्रवृत्त्यर्थमिदमारभ्यतइतितत्रयानुवादपुरस्सरंवस्तुनिर्देशपरंप्रतिज्ञाश्लोकमाह प्र।
माणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासाद्विपर्ययः इतिवक्ष्यतयोर्लक्षमसिद्धमल्पंलघीयसः इत्यं।
शार्थः ग्रत्रंवक्ष्येप्रतिपादयिष्ये किंतल्लक्षमित्यत्राह किंविशिष्टंलक्षम सिद्धं पूर्वाचार्यप्र
सिद्धत्वात् पुनरपिकथंनूतमित्यं ग्रल्पग्रंथवाच्यत्वात् ग्रंथतोल्पमर्थतस्तुमहदित्यर्थः
कान् लघीयसोविनेयानुद्दिश्य लाघवंमतिकृतमिदंग्रह्यते नपरिमाणकृतं नापिकृत
कृतं तस्यप्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् कयोस्तल्लक्षं तयोःप्रमाणतदाभासयोः कुतःयतो
ह्यस्यपरिच्छेद्यस्यसंसिद्धिःसंपाद्यिष्यतेविनेयानां कस्मात् प्रमाणात् नकेवलंप्रमाणा२

दर्थसंसिद्धिर्नेवति विपर्ययोनवतिन्प्रर्थसंसिद्धनावोनवति कस्मात्तदाभासात्प्रमाणा
भासात् इतिशब्दोहेत्वर्थेइतिहेतोः न्प्रयमत्रसमुदायार्थः यतःकारणात्प्रमाणादर्थसं।
सिद्धिर्नेवति यस्माच्चतदाभासाद्विपर्ययोनवति इतिहेतोः तयोःप्रमाणतदाभासयोः ते
दमतज्ञाणं न्प्रहंवक्ष्येइति नन्नु संबंधानिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवंतिदिशास्त्राणि
नवंति तत्रास्यप्रकरणस्ययावद्दंनिधेयंसंबंधोवानाभिधीयते नतावदस्योपादेयत्वंना
वित्रुमर्हति एषवंध्यासुतोयातीत्यादिवाक्यवत् दशदाडिमाद्विवाक्यवच्च तथाशक्यानु
ष्ठानेष्टप्रयोजनमपिशास्त्रादावेवश्रंवक्तव्यमेव न्प्रशक्यानुष्ठानस्येष्टप्रयोजनस्य ।२।

सर्वेश्वरहरतत्कचूडारत्नालंकारोपदेशस्यैवप्रेक्षावद्भिरनादरणीयत्वात् तथाशक्या
नुष्ठानस्यापिनिष्टप्रयोजनस्यविदद्भिरेवधीरणात् मातृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदि
ति सत्यं प्रमाणतदाभासपदोपादानादभिधेयमभिहितमेव प्रमाणतदाभासयोरनेन
प्रकरणेनाभिधानात् संबंधश्चार्थादायातः प्रकरणहेतेभिधेययोर्वाच्यवाचकभावलक्षणः
प्रतीयतएव तथाप्रयोजनंचोक्तलक्षणमाक्षिप्तोकेनैवसंतप्यते प्रयोजनंविदधानि।
द्युते साक्षात्परंपरयेति तत्रसाक्षात्प्रयोजनंवक्ष्येइत्यनेनाभिधीयते प्रथमंशास्त्रव्युत्पत्ते
रेवविनेयैरन्वेषणात् पारंपर्येणतुप्रयोजनमर्थसंसिद्धिरित्यनेनोच्यते शास्त्रव्युत्प।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

त्पनंतरभावित्वादर्थसंसिद्धिरिति नन्वनिश्चितविघ्नोपशमनायेष्टदेवतानमस्कारः श्रेयाँ-
स्त्रैलक्यनाथकथनस्येति चेन्न तस्यमनःकायान्यामपिसंभवात् श्रथवावाक्यिनिकोपि
नमस्कारोनेनैवादिवाक्येनाभिहितोवेदितव्यः केषांचिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वे
नापिदृष्टत्वप्रमाणत्वात् यथाश्वेतोधावति इत्युक्ते श्वाश्वेतोधावति श्वेतगुणयुक्तोधावतीत्य-
र्थेद्वयप्रतीतिः तत्रादिवाक्यस्यनमस्कारपरतानिश्चीयते श्रर्थस्यहेयोपादेयतत्त्वस्य
संसिद्धिर्हेतोरिति कस्मात्प्रमाणात् श्रनंतचतुष्टयस्वरूपांतरंगलक्षणासमवसर
णादिरूपाबाह्यविभूतिविशिष्टस्यैवार्हतोमुख्यत्वात् श्रागमप्रमाणाच्चतद्धीर्मीमांस्यते श्रागमप्रमाणः श्राप्तः साचश्राप्तश्च ३

माणेनो पलक्षितोमाणोयस्यसोपमाणः श्रनिंद्यादिसंज्ञाविभूतियुक्तोदृष्टेष्टाविरुद्धवाक्
त्वेनगवामहिंस्त्वेनवानिश्चीयते इतिसाधारणगुणोपदर्शनमेवनगवतःसंस्तवनमभिधीय
ते तस्मात्प्रमाणमर्हत्वविभूत्यादर्थसंसिद्धिर्भवति तदनासाद्यहरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्नभव
ति इतिहेतोःसर्वज्ञतद्वाक्ययोरेतल्लक्षणमसंदह्यसामग्रीविशेषत्वादिना च श्रर्थे
दानींमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वस्वरूपसंख्याविषयफलतत्प्रमाणसूचनसूत्रमुपक्षिप्तेषुप्रतिपत्तिषुम
ध्येस्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह च स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकंज्ञानंप्रमाणं।
मिति पूर्वेणसंशयादिव्यवच्छेदेनभणितेपरिच्छिद्यतेवस्तुतत्त्वयेनतत्प्रमाणं तस्य

चेज्ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेर्नैयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्व
व्यवच्छेदार्थमुक्तं तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य
प्रत्यक्षेत्वेन प्रमाणेसौगतैः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणं तथा बहिर
र्थोपक्षेपणं विज्ञानाद्वैतवादिनां पुरुषाद्वैतवादिनां पुनरुपतोहराणां शून्यैकान्तवादिनां च।
विपर्यासव्युदासार्थमर्थग्रहणं अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानस्य प्र
माणतापरिहारार्थमुक्तं तथा परोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानां स्वसंवेदनज्ञानवादिनां
सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां योगानां च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्या ४

प्तिव्याप्तसंशयविपर्ययानध्यवसितमेवप्रमाणलक्षणं अस्य च प्रमाणस्य।
यथोक्तलक्षणत्वेसाध्येप्रमाणत्वादिनाहेतुरित्येवद्रष्टव्यः प्रथमांतस्यापि हेतुपरत्वेनानि
र्देशोपपत्तेः प्रत्यक्षं विशदज्ञानमित्यादिवत् तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं
ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् यद्यत्स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति तत्तत्प्रमाणं न।
यथा संशयादिर्घटादिश्च प्रमाणं च विवादापन्नं तस्मात्स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञान
मेवं भवतीति नच प्रमाणत्वमसिद्धं सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येविप्रति
पात्त्यैनावात् अन्यथा स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणायोगात् अथ धर्मिणस्तद्धेतुत्वेप्रसिद्ध २

यैकदेशासिद्धोहेतुःस्यादितिचेन्न विशेषधर्मिणंकृत्वासामान्यंसाधयतांदोषाभावात्
एतेनाप्रसिद्धधर्मत्वमपिप्रत्युक्तं सामान्यस्यापिविशेषनिष्ठत्वात् नचपक्षधर्मतावलेनहे
तोर्गमकत्वमपित्वन्यथानुपपन्नित्वलेनेतिसाध्यत्रनियमवती विपक्षेबाधकप्रमाणत्व।
लान्निश्चितैव एतेनविरुद्धत्वमनैकांतिकत्वंचनिरस्तंवोद्धव्यं विरुद्धस्यव्यभिचारिणश्च ।
विनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वायोगादितोभवत्येवसाध्यसिद्धिरिति केवलव्यतिरेकि
णोपिहेतोर्गमकत्वात् सात्मकंजीवच्छरीरंप्राणादिमत्त्वादिवत्र च अथेदानींस्वोक्तसम ।
र्तलक्षणस्यज्ञानमितिविशेषणंसमर्थयमानःप्राह च हिताहितप्राप्तिपरिहारसम। ।५।

र्थेहिप्रमाणंततोज्ञानमेवतत् हितंसुखंतत्कारणंचाहितंदुःखंतत्कारणंचहितंचेहितं
चेहिताहिते तयोः प्राप्तिश्चपरिहारश्चतत्रसमर्थं हिज्ञानंयस्मादर्थेतेनायमर्थःसंपादितो।
भवति यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थंप्रमाणं ततःतत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगंतव्यंतज्ज्ञा
नमेवनविद्मःकिंतर्हीति मोज्ञानंरूपंसन्निकर्षादि तथाचप्रयोगः प्रमाणंज्ञानमेव हिताहित
प्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् यन्नज्ञानं तन्नहिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यथाघटादि ।
हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थंचेविवादापन्नं तस्मात्ज्ञानमेवभवतीति नचैतदसिद्धं हि।
तप्राप्तयेत्रहितपरिहारायचप्रमाणमन्वेषयंति क्षेत्रापूर्वकारिणोनह्यसतितयेतिसक

त्प्रमाणवादिनिरस्तमितवात्॥अत्राहसौगतः॥नवतुनामसन्निकर्षादिव्यवच्छेदेनज्ञान
स्यैवप्रामाण्येनतदस्मान्निर्निषिध्यते तन्नुव्यवसायात्मकमेवेत्यत्रनयुक्तिसुत्यरूपामः
अनुमानस्यैवव्यवसायात्मनःप्रामाण्यानुपगमात् यत्पुनस्तस्यनिर्विकल्पत्वेप्यविसं
वादकत्वेनप्रामाण्योपपत्तेरितितत्राह॥ङ्क॥तन्निश्चयात्मकंसमारोपविरुद्धत्वाद
नुमानवदिति॥ङ्क॥तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतंवस्त्वितिधर्मिनिर्देशः व्यवसायात्मक
मितिसाध्यं।समारोपविरुद्धत्वादितिहेतुः अनुमानवदितिदृष्टान्तइतिअयमभिप्रायः
संज्ञायविपर्यासानध्यवसायस्वभावसमारोपविरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे

DR BHAU DAJI MEMORIAL

सत्येवाविसंवादित्वमुपपद्यते॥अविसंवादित्वेचप्रमाणत्वमितिचउद्विधस्यापिस
मस्तप्रमाणत्वमभ्युपगच्छतासमारोपविरोधिग्रहणलक्षणंनिश्चयात्मकमभ्युपगंत
व्यं॥ननुतथापिसमारोपविरोधिव्यवसायात्मकत्वयोःसमानार्थत्वात्कथंसाध्यसाध
नभावइतिनमंतव्यं॥ज्ञानस्वभावतयातयोरनेदेपिव्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतयाभेदो
पपत्तेःशिंशपात्ववृक्षत्ववत्॥अथेदानींसविशेषणमर्थग्रहणंसमर्थयमानस्तदेवस्पष्ट
ीकुर्वन्नाह॥ङ्क॥अनिश्चितोपूर्वोर्थइति॥ङ्क॥यःप्रमाणांतरेणसंज्ञायादिव्यवच्छेदेनान
ध्यवसितःसोपूर्वोर्थइत्यर्थः॥तेनेहादिज्ञानविषयस्यावग्रहादिगृहीतत्वेपिनपूर्वार्थत्वं।

DR BHAU DAJI MEMORIAL

अवग्रहादिनेहादिविषयभूतानांतरविशेषनिश्चयाभावात् अथोक्तप्रकारणवँ
पूर्वार्थःकिमन्योप्यस्तीत्याह॥छ॥दृष्टोपिसमारोपान्नादृङ्मिति॥ ॥दृष्टोपिगृही
तोपिनकेवलमनिश्चितएवेत्यपिशब्दार्थस्तादृगपूर्वोर्थोनवति॥समारोपादिति।
हेतुरेतदुक्तंभवति गृहीतमपिध्यामलिताकारतयायन्निर्णेतुंनशक्यते तदपिव
स्तुपूर्वमितिव्यपदिश्यते॥प्रदत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ननुभवतुनामापूर्वोर्थोव्य
वसायात्मकत्वंविज्ञानस्यस्वव्यवसायंतुनविद्मइत्यत्राह॥ ॥छ॥स्वोन्मुखतया
प्रतिभासनंस्वस्यव्यवसायइति॥स्वस्योन्मुखतास्वोन्मुखतातयास्वानुभवतयाप्र। ७

तिभासनंस्वस्यव्यवसायः॥अत्रदृष्टांतमाह॥छ॥अर्थस्येवतदुन्मुखतयेति॥तच्छ
ब्देनार्थोनिधीयते॥यथार्थोन्मुखतयाप्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथास्वोन्मुखतया।
प्रतिभासनंस्वस्यव्यवसायोभवति॥छ॥अत्रोद्वेरवमाह॥छ॥घटमहमात्मनावे
द्मीति॥ननुज्ञानमर्थमेवाध्यवस्यति॥नस्वात्मानमात्मानंफलंवेत्तिकेचित्॥कर्तृक
र्मणोरेवप्रतीतिरित्यपरे॥कर्तृकर्मक्रियाणमेवप्रतीतिरित्यन्ये॥तेषांमतमखिल
मपिप्रतीतिबाधितमितिदर्शयन्नाह॥छ॥कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेः॥छ॥
ज्ञानविषयभूतंवस्तुकर्मनिधीयते॥तस्येवज्ञप्तिक्रिययाव्याप्यत्वात्॥तस्येवतच

तत्कर्त्रात्माकरणप्रमाणंक्रियाप्रमितिः।कर्त्रात्मकरणंचक्रियाचतासांप्रतीतिस्तस्या
इतिहेतोकाप्रागुक्तानुभवोद्देरवेयथाक्रमंतत्प्रतीतिर्दृष्टव्या।।ननुशाब्दपरामर्शसचि
वेयंप्रतीतिर्नेवस्तुतत्त्ववलोपजातेत्यत्राह।।छ।।शाब्दानुच्चारणेपिस्वस्यानुभवनम।
र्थवदिति।।यथाघटादिशाब्दानुच्चारणेपिघटाद्यनुभवस्तथाहमस्मिकयायोयमं
तर्म्मुखाकारतयाचनासःसशाब्दानुच्चारणेपिस्वयमनुभूयतइत्यर्थः।।अमुमेवार्थमु
पपत्तिपूर्वकंपरंप्रतिसोढुंवमाचष्टे।।छ।।कोवानत्यतिनासिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्ता
देवतथानेच्छेत्।। ।।कोवालौकिकःपरीक्षकोवातेनज्ञानेनप्रतिभासितुंशीलंय। ।८।

स्मसतथोक्तंप्रत्यक्षविषयमिच्छन्विषयिधर्म्मस्यविषयेउपचारात्तदेवज्ञान
मेवतथाप्रत्यक्षत्वेननेच्छेत्।अपित्विच्छेदेव।।अन्यथाअप्रमाणिकत्वप्रसंगःस्या।
दित्यर्थः।अत्रोदाहरणमाह।।छ।।प्रदीपवत्।।इदमत्रतात्पर्यंज्ञानंस्वानासनेस्वा
तिरिक्तसजातीयार्थांतरानपेक्षंप्रत्यक्षार्थगुणत्वेसतिअदृष्टानुयायिकरणत्वात्
प्रदीपनासुराकाखत्।अथनवतुनामोक्तलक्षणलक्षितंप्रमाणं।।तथापितल्ल
क्षणंस्वतःपरतोवा।।नतावत्स्वतःअविप्रतिपत्तिप्रसंगात्।नापिपरतोऽनवस्था
प्रसंगादितिमतद्व्यवच्छेदशंकातन्निराकरणेनस्वमतमवस्थापयन्नाह।।छ।।त।

त्प्रामाण्यंस्वतःपरतश्चेति।।सोपस्कारणिहिवाक्यानिभवंति।।ततश्चेदंप्रतिपत्तव्यं।अभ्या
सदशायांस्वतोऽनभ्यासदशायांचपरतश्चितेनद्वागुरुकैकांतद्वयनिरासः।नचानभ्या।
सदशायांपरतःप्रामाण्येप्यनवस्थासमाना ज्ञानांतरस्याभ्यस्तविषयस्यस्वतःप्रमाणभू
तस्यांगीकरणात्।।अथवाप्रामाण्यमुत्पत्तौपरतएवविशिष्टकारणग्रहविशिष्ट- त्वा
कार्यस्येति विषयपरिच्छित्तिलक्षणेग्रहणलक्षणेवास्वकार्येअभ्यासेतरदशापे।
क्षयाक्वचित्स्वतःपरतश्चेतिनिश्चीयते ननूत्पत्तौविज्ञानकारणातिरिक्तकारणांतर
सव्यपेक्षत्वमसिद्धं।प्रामाण्यस्यतदितरस्यैवाभावात् गुणस्वभावस्तीतिवाग्मात्रं।
विधिमुखेनकार्यमुखेनवागुणनामप्रतीतेः।।नाप्यप्रामाण्यंस्वतएवप्रामाण्यं ९

तुपरतएवेतिविपर्ययःशक्यतेकल्पयितुमन्वयव्यतिरेकाभ्यांहिवस्तूपाददीगादे।
वकेवल्नातप्रामाण्यमुत्पद्यमानंदृष्टं यत्पक्षादिष्वपितथैवप्रतिपत्तव्यंनान्यथेति
ततएवाशेषत्वगुणसद्भावेपिनतद्धेतमागमस्यप्रामाण्यं तत्रहिगुणेभ्योदोषाणा
मनादत्वाद्दोषाच्चसंशयविपर्य्यसलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्वेपिप्रामाण्यमौत्सर्गि
कमनपोदितमास्तएवेति।।ततःस्थितंप्रामाण्यमुत्पत्तौनसामग्र्यंतरसापेक्षमिति।
नापिविषयपरिच्छित्तिलक्षणेस्वकार्येस्वग्रहणसापेक्षमगृहीतप्रामाण्यादेर्ज्ञाना
विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात्।।ननुनपरिच्छित्तिमात्रंप्रमाणकार्यंतस्य।

मिथ्याज्ञानेपिसद्भावात् परिच्छित्तिविशेषंतुनागृहीतप्रामाण्यंविज्ञानंजनयतीति
तदपिबालविलसितं नह्यप्रामाण्यग्रहणेनरकालमुत्पत्त्यवस्थातःपरिच्छित्तेर्विशे-
षोवगम्यते गृहीतप्रामाण्यादपिविज्ञानान्निर्विशेषविषयपरिच्छेदोपलब्धेः ननुप
रिच्छित्तिमात्रस्यशुक्तिकायांरजतज्ञानेपिसद्भावात्तस्यापिप्रमाणकार्यत्वप्रसंगइति
चेत् नवेदेवंयद्यर्थान्यथात्वप्रत्ययस्वहेतुदोषज्ञानान्यांतन्नापोद्येत तस्माद्यत्रका
रणदोषज्ञानंवाधकप्रत्ययोवानोदेति तत्रस्वतएवप्रामाण्यमिति नचैवमप्रामाण्ये
प्यङ्कनीयंतस्यविज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसामग्रीसव्यपेक्षतयोत्पत्तेः नि

ष्टनिर्लक्षणेचस्वकार्येस्वग्रहणसापेक्षत्वात् तद्धियावन्नज्ञातंनतावत्स्वविषयान्यु
ष्यंनिवर्त्तयतीति तदेतत्सर्वमनल्पतमोविलसितं तथाहि नतावत्प्रामाण्यस्यो-
त्पत्तौसामग्र्यंतरापेक्षत्वमसिद्धमाप्तप्रणीतत्वलक्षणगुणसन्निधानेसत्येवाप्तप्रणी
तवचनेष्वप्रामाण्यदर्शनात् यज्ञादावप्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानात् यद्वाकं
मित्तिलोकेपिसुप्रसिद्धत्वात् यद्वाकंविधिमुखेनकार्यमुखेनवागुणानामप्रती
तिरिति तत्रतावदाप्तप्रणीतत्वाद्धेनप्रतीतिर्गुणानामित्यसुक्तमाप्तप्रणीतत्वहा
निप्रसंगात् अथवक्तुरादौगुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्ययुक्तंनैर्मल्यादिगु-

णनाभवलावालादिभिरप्युपलब्धेः ॥अथनैर्मित्यंस्वरूपमेवनगुणस्तर्हिहेतोरवि
नाभावैकल्यमपिस्वरूपविकलतैवनदोषइतिसमानं अथतद्वैकल्यमेवदोष।
स्तर्हिलिंगस्यवक्तरादेर्वातत्स्वरूपसाकल्यमेवगुणःकथंननवेत् आप्तोक्तेपिश
ब्दोमोहादिलक्षणस्यदोषस्याभावमेवयथार्थज्ञानादिलक्षणगुणसद्भावमनुपग।
च्छन्नन्यत्रतथानेच्छतीतिकथमनुन्मत्तः अथोक्तमेवन्नाद्देगुणःसंतोपिनप्रामाण्ये
त्यन्योव्याप्रियंते किंतुदोषाभावेणवेतिसत्यमुक्तं किंतुनयुक्तमेतत् प्रतिज्ञामात्रे
णसाध्यसिद्धेरयोगात् नहिगुणेभ्योदोषाणमभावइत्यत्रकिंचिन्निबंधनमुत्पश्य २ ११

मोन्यत्रमहामोहात् अथानुमानेपित्रिरूपलिंगमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरेवत
त्रहेतुरितिचेन्नउक्तोत्तरत्वात् तत्रहित्रैरूप्यमेवगुणोयथातद्वैकल्यंदोषइतिना
सम्मतोहेतुरपिचाप्तामाण्येप्येवंवक्तुंन्याय्यतएव तत्रहिदोषेभ्योगुणानामभावस्त
दभावाच्चप्रामाण्यसत्वेअप्रामाण्यमौत्सर्गिकमास्तइत्यप्रामाण्यंस्वतएवेति तस्य
निन्नकारणत्वत्ववर्णनमुन्मत्तभाषितमेवस्यात् किंचगुणेभ्योदोषाणम
भावइत्यभिदधतागुणेभ्योगुणाएवेत्यभिहितंस्यात् भावांतरस्वभावत्वादभाव।
स्य ततोप्रामाण्यासत्वंप्रामाण्यमेवेति नैतावतापरपक्षव्यतिक्षेपःअविरोधकता

डाक्टर भाऊ दाजी लाड स्मारक
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

त् तथानुमानतोपिगुणाःप्रतीयंतएव॥तथाहि॥ग्रामाण्यंविज्ञानकारणगतिरि
क्तकारणप्रभवंविज्ञानान्यत्वेसतिकार्यत्वात् ग्रग्रामाण्यवत् तथाप्रमाणग्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्येभिन्नकार्यत्वात् घटवस्त्ववधिरितिचततःस्थितंग्रामाण्यमुत्पत्तौ
परापेक्षमिति॥तथाविषयपरिच्छित्तिलक्षणेग्रहणेग्रहणस्वकार्येस्वग्रहणं
नापेक्षतइतिनैकांतः क्वचिदन्यस्तविषयएवपरानपेक्षत्वव्यवस्थानात् ग्रनभ्य
स्तेवुजलमरुमरीचिकासाधारणप्रदेशेजलज्ञानंपरापेक्षमेव सत्यमिदंजलंविशि
ष्टाकारधारित्वात् घटचेटिकापेटकदर्दुरारावसरोजगंधवत्त्वाच्चपरिदृष्टजलव १२

दित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्चस्वतःसिद्धग्रामाण्यात्प्राचीनज्ञानस्ययथार्थत्वमा
कल्यमवकल्पतएव यदप्यभिहितं ग्रामाण्यग्रहणेग्नरकालमुत्पन्नवस्थातःपरि
च्छित्तेर्विशेषोनावभासतइति॥तत्रयद्यभ्यस्तविषयेनावभासतइत्युच्यते तदातदि
ष्यतएव तत्रप्रथममेवनिःसंशयंविषयपरिच्छित्तिविशेषानुपगमात् ग्रनभ्यस्त।
विषयेतुतद्ग्रहणेग्नरकालमस्त्येवविषयावधारणस्वभावपरिच्छित्तिविशेषः पूर्ववद्ग्र।
माणग्रमाणसाधारणाएवपरिच्छित्तेरुत्पत्तेः ननुग्रामाण्यपरिच्छित्योरनेदात्कथंपौ
र्वापर्यमिति नैवंनहिसर्वोपिपरिच्छित्तिग्रामाण्यात्मिका ग्रामाण्यंतुपरिच्छित्यात्म

कमेवेतिनदोषः॥यदप्युक्तं बाधककारणदोषज्ञानान्यांशमाण्यमपोद्यतइति तदपि
फल्गुनाभिनवेत्प्रामाण्येपितथावक्तुंशक्यत्वात् तथाहि प्रथममप्रमाणमेवज्ञा
नमुत्पद्यते पश्चाद्बाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालंतदपोद्यतइति तस्मात्प्रामाण्यम
प्रामाण्यंवास्वकार्येक्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षयास्वतःपरतश्चेतिनिर्नेतव्यमिति॥
देवस्यसम्मतमपास्तसमस्तदोषंवीक्ष्यप्रपंचरुचिरंरचितंसमस्य माणिक्यनंदिविदु
षाक्षिशुद्धयेहेतोर्मानस्वरूपममुनास्फुटमन्वधायि॥१॥इतिपरीक्षामुखलघुवृत्तौ
प्रमाणस्वरूपोद्देशःसमाप्तः॥२॥अथप्रामाण्यस्वरूपविप्रतिपत्तिंनिरस्येदानीं १३

संख्याविप्रतिपत्तिंव्युदस्यतिक्षिपन्सकलप्रमाणभेदसंदर्भसंग्रहपरंप्रमाणेयत्ता।
प्रतिपादकंवाक्यमाह॥छ॥तद्भेदेति॥१॥तच्छब्देनप्रमाणंपरामृश्यते॥तत्
प्रमाणंस्वरूपेणावगतंदेक्षाद्विप्रकारमेव॥सकलप्रमाणभेदानांमध्येवांत
र्भावात् तद्द्वित्वमध्यक्षानुमानप्रकारेणापिसंभवतीति तदाशंकानिराकर
णार्थंसकलप्रमाणभेदसंग्रहश्लोकेनसंख्यांप्रत्यङ्गीकरोति॥छ॥प्रत्यक्षे
तरभेदादिति॥२॥प्रत्यक्षंवक्ष्यमाणलक्षणमितरस्परोक्षंतान्यांभेदात्प्रमाण
स्येतिशेषः॥नहिपरपरिकल्पितेकक्वचिच्चनःपंचप्रमाणसंख्यानियमेनि

विल्पप्रमाणमेवानामंतर्नीवविनावनाश्चाकाङ्क्षी।।तथाहि।।प्रत्यक्षैकप्रमाण
वादिनश्चार्वाकस्यनाध्यक्षेलैंगिकस्यांतर्नीतोयुक्तः तस्यतल्लक्षणत्वात् सा
मग्रीस्वरूपनेदात्।।अथनाप्रत्यक्षैकप्रमाणमस्ति।।विसंवादसंभवात्।निश्चि
तविनाभावाह्लिंगाल्लिंगिनिज्ञानमनुमानमित्यनुमानिकश्रामनं।।तत्रचस्व।
भावलिंगस्यवक्तव्यमन्यथापिभावोदृश्यते।।तथाहि।।कषायरसोपेतानामा
मलकानामेतद्देशकालसंवंधिनांदर्शनेपिदेशांतरेकालांतरेऽन्यांतरसंबंधे
चान्यथापिदर्शनात्।।स्वभावहेतुर्व्यभिचार्येवलताचूतवत् लताशिंशपादि १४

संभावनाच्च।।तथाकार्यलिंगमपिगोपालघटिकादौधूमस्यानैकांत्र्यंचान्यथा
पिभावात्पावकव्यभिचार्येव।।ततःप्रत्यक्षमेवैकंप्रमाणमस्येवाविसंवादक
त्वादिति।।तदेतत्कालविलसितमिवानात्मोपपत्तिश्रन्यत्वात्।तथाहि।।किमप्रत्य
क्षस्योत्पादकंकारणंभावादालंबनाभावाद्वाप्रामाण्यंनिषिध्यते।।तत्रनभाव।
त्प्राक्तनःपक्षः।।तदुत्पादकस्यसुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयल
क्षणस्यसाधनस्यसद्भावात्।।नोखल्वप्युदीचीनःपक्षस्तदालंबनस्यपावकादेः
सकलविचारचतुरचेतसिसर्वदाप्रतीयमानत्वात्।।यदपिस्वभावहेतोर्व्यभिच २

रसंभावनमुक्तं॥तदप्यनुचितमेवस्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् व्याप्यरूपस्यैवस्व॥
भावस्यव्यापकंप्रतिगमकत्वानुपगमात्॥नचव्याप्यस्यव्यापकव्यभिचारित्वंव २
प्त्वविरोधप्रसंगात्॥किंचैवंवादिनोनाध्यक्षंप्रमाणंव्यवतिष्ठते॥तत्राप्यविसं
वादस्यागौरगवयस्यचशामाण्याविनाभावित्वेननिश्चेतुमशक्यत्वात् यच्चकार्यं
हेतोरप्यन्यथापिसंभावनं तदप्यविचिंतितलक्षितं सुविवेचितस्यकार्यस्यकारण २
व्यभिचारित्वात् याहशोहिधूमोज्वलनकार्योन्यूधरनितंबादावतिवहलधवलत
याप्रसर्पन्नुपलभ्यते नताहशोगोपालघटिकादाविति॥यदप्युक्तं॥शाक्यभट्टै ।१६।

धूमस्यान्यथापिभावइति॥तत्रकिमयंशाक्यभट्टोऽग्निस्वभावोन्यथावा॥यद्यग्नि
स्वभावस्तदाग्निरेवेति॥कथंतदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावःशाक्यतेकल्पयितुं॥
अथानग्निस्वभावस्तदातदुद्भवोधूमोवनभवतीति कथंतत्रतस्यतद्व्यभिचारि
त्वमिति॥तथाचोक्तं॥अग्निस्वभावःशाक्यभट्टोचेदग्निरेवसः॥अथानग्नि
स्वभावोसौधूमस्तत्रकथंनवेदिति॥किंच॥प्रत्यक्षंप्रमाणमितिकथमयंपरं
प्रतिपादयेत्॥परस्यप्रत्यक्षेणग्रहीतुमशक्यत्वात् व्याहारादिकार्यंषदश्नो
नात्रंशतिपद्येतेतिचेत्॥आयातंनहिकार्यात्कारणानुमानं॥अथलोकव्यवह २

रणपेक्षत्वेऽप्यतएवानुमानमपि परलोकादावेवानन्तुपगमान्नदभावादितिकथंतद
भावोनुपलब्धेरितिचेत्॥तदानुपलब्धिलिंगजनितमनुमानमपरमापतितमिति
प्रत्यक्षप्रामाण्यमिवस्वभावहेतुजातानुमितिमंतरेणनोपपत्तिमियर्त्तीति प्रागे
वोक्तमित्युपरम्यते तदप्युक्तंधर्म्मकीर्त्तिना प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियेर
गतेःप्रमाणांतरसद्भावःप्रतिषेधाच्चकस्यचिदिति ततःप्रत्यक्षमनुमानमिति
प्रमाणद्वयमेवेतिसौगतः सोपिनयुक्तवादी स्मृतेरविसंवादिन्यास्तृतीयायाः
प्रमाणभूतायाःसद्भावात् नचतस्याविसंवादादप्रामाण्यं दत्तग्रहादिविलोप ।२ ।२६।

पापत्तेः॥अथानुभूयमानस्यविषयस्याभावात्स्मृतेरप्रामाण्यं नतथाप्यनुभूतेन
र्थेनसालंबनत्वोपपत्तेः॥अन्यथाप्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनि
वार्य्यस्यात् स्वविषयावभासनंस्मरणेप्यविशिष्टमिति किंचस्मृतेरप्रामाण्येनुमा
नवार्त्तापिदुर्ल्लभा तयाव्याप्तेरविषयीकरणेतदुद्भावनायोगादिति ततइदंवक्तव्यं
स्मृतिःप्रमाणमनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति सेवप्रत्यक्षानुमानस्वरूपत
याप्रमाणस्यद्वित्वसंख्यानियमंविघटयतीतिकिंनश्चिंतया तथाप्रत्यभिज्ञानमपि
सौगतीयप्रमाणसंख्यांविघटयतीव तस्यापिप्रत्यक्षानुमानयोरंतर्भावात् ननुत

DR BHAU DAJI LAD MUSEUM

दितिस्मरणमिदमितिप्रत्यक्षमितिज्ञानत्रयमेव नताभ्यांविभिन्नंप्रत्यभिज्ञानाख्यं।
वयंप्रतिपद्यमानंप्रमाणांतरमुपलंभामहे ततःकथंतेनप्रमाणसंख्याविघटनमि
तितदप्यघटितमेव यतःस्मरणप्रत्यक्षाभ्यांप्रत्यभिज्ञानविषयार्थस्यग्रहीतुमशक्य
त्वात् ह्यवेत्तिरविवर्त्तेवर्त्तेकऽत्रंहिप्रत्यभिज्ञानविषयः नचतत्स्मरणेनोपलभ्यते
तस्यानुभूतविषयत्वात् नापिप्रत्यक्षेणतस्यवर्त्तमानविवर्त्तेवर्त्तित्वात् यदुक्तं
ताभ्यांभिन्नंमन्यदुज्ञानंनास्तीति तदप्ययुक्तमनेदपरामर्शरूपतयाभिन्नस्यैवावभा
सनात् नचतयोरन्यतरस्यवानेदपरामर्शात्मकत्वमस्तिविभिन्नविषयत्वात् नचे

तत्पूर्वंतर्नवत्यनुमानेवा तयोःपुरोवस्थितार्थविषयत्वेनाविनाभूतलिंगसंभाविता
र्थविषयत्वेनचप्रत्यक्षापरविकारव्याप्येकत्वविषयत्वात् नापिस्मरणेनेनापितदेकत्वस्य
विषयीकरणात्।।अथसंस्कारस्मरणसहकृतमिंद्रियमेवप्रत्यभिज्ञानंजनयतींद्रि
यजंचाध्यक्षमेवेतिनप्रमाणांतरमित्यपरः सोप्यतिबालिशएवस्वविषयाभिमुख्येना
प्रवर्त्तमानस्येंद्रियस्यसहकारिशतसमवधानेपिविषयांतरग्रहनिलक्षणतिरश्चा
योगात् विषयांतरंचातीतसांप्रतिकावस्थाव्याप्येकद्रव्यमिंद्रियाणांरूपादिगोचर
चारित्वेनचरितार्थत्वाच्च नाप्यहेतुसहकारिसव्यपेक्षमिंद्रियमेकत्वविषयमुत्पादो

यादेव किंचादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनस्तद्विज्ञानमितिकिंनकल्पते दृश्यतेहि
स्वप्नसारस्वतचांडालिकादिविद्यासंस्कृतादात्मनोविशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति नन्वंजना
दिसंस्कृतमपिचक्षुःसातिशयमुपलब्धतइतिचेत् नतस्यस्वार्थानतिक्रमेणैवातिशयोप
लब्धेर्नेविषयांतरग्रहणलक्षणातिशायस्य तथाचोक्तं यत्राप्यतिशयोदृष्टःस्वार्थो
नतिलंघनात् इरस्त्वादिदृष्टौस्यान्नरूपेश्रोत्रवृत्तितः १ इति नन्वस्यवास्तिकस्यस
र्वज्ञप्रतिषेधपरत्वाद्विषमोदृष्टांत इतिचेत् नइंद्रियाणांविषयांतरग्रहणातिशया
भावमात्रेसादृश्यात् दृष्टांतत्वोपपत्तेः नहिसर्वोदृष्टांतधर्म्मीदार्ष्टांतिकेनवितुमर्हे १८

न्यथादृष्टांतएवनस्यादिति॥ततःस्थितंप्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थांतरंप्रत्यभिज्ञानं
सामग्रीस्वरूपनेदादिति नचैतदप्रमाणं ततोर्थपरिच्छित्युपपत्तेर्मानस्यार्थक्रिया
यामविसंवादात्प्रत्यक्षवदिति नचैकत्वापलापेबंधमोक्षादिव्यवस्थाऽनुमानव्य
वस्थावा एकत्वाभावेबद्धस्यैवमोक्षादेर्गृहीतसंबंधस्यैवलिंगस्यादर्शनादनुमा
नस्यचव्यवस्थायोगादिति नचास्यविषयेबाधकप्रमाणसद्भावादप्रमाणंतद्विषये
प्रत्यक्षस्यलैंगिकस्यवाप्रवृत्तेः प्रवृत्तौवाप्रत्युतसाधकत्वमेवनबाधकत्वमित्यलम
तिप्रसंगेन॥७॥तथासौगतस्यप्रमाणसंख्याविरोधिविध्वस्तबाधेतत्कीरमुपदर्श

कतएव नचैतत्त्रयमप्येवमनेवेति साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यसाकल्येनप्रत्य
क्षविषयत्वात् नहितदियतोव्यापारान्कर्तुमर्हतीति अविचारकत्वात्सन्निहितवि
षयत्वाच्च नाप्यनुमानेतस्यापिदेशादिविशिष्टविषयत्वेनव्याप्यविषयत्वात् तद्विषय
त्वेवाप्रकृतानुमानांतरविकल्पद्वयानतिक्रमात् तच्चप्रकृतानुमानेनव्याप्तिग्रहणप
क्षावितरेतराश्रयत्वप्रसंगः व्याप्तौहिगृहीतायांमनुमानमात्मानमासादयति त
दात्मलाभेचव्याप्तिग्रहणसिद्धिरिति अनुमानांतरेणाविनाभावग्रहणेऽनवस्थाच
मूरीपरपक्षश्चमूंचंचमीतीति नानुमानगम्याव्याप्तिः नापिसंस्कारादिपरिकल्पितैरग १२९।

मोपमानार्थापत्त्यभावैःसाकल्येनाविनाभावावगतिः तेषांसमयसंगृहीतसादृश्यान्यथा
ऽनन्यथाभूतानाभावविषयत्वेनव्याप्यविषयत्वात् परैस्तथानभ्युपगमाच्च अथप्रत्य
क्षेणाविविकल्पात्साकल्येनसाध्यसाधनभावगृहीतेऽनुमानांतरंतदर्थमि
त्यपरः सोपिनयुक्तवादी विकल्पस्याध्यक्षगृहीतविषयस्यतद्गृहीतविषय
स्वातद्व्यवस्थापकत्वमाद्येपक्षेदर्शनस्येवतदनंतरभाविनिर्णीयस्यापिनियतविष
यत्वेनव्याप्यगोचरत्वात् द्वितीयपक्षेपिविकल्पद्वयमुपढौकतएव तद्विकल्पज्ञानंप्र
माणमन्यथावेति प्रथमपक्षेऽनुमानांतरमनुमंतव्यं प्रमाणद्वयेनेयत्तावधृतेरुत्तर

पक्षेतुननतोनुमानव्यवस्था नहिव्याप्तिज्ञानस्याप्रमाणेतत्पूर्वकमनुमानंप्रमाणमा।
स्कंदंति संदिग्धादिलिंगादप्युत्पद्यमानस्यप्रामाण्यप्रसंगात् ननोव्याप्तिज्ञानंसविकल्प
मविसंवादकंचप्रमाणं प्रमाणद्वयादन्यदन्युपगम्यमिति नसौगतानिमतप्रमाणसंख्य ?
नियमः एतेनानुपलंभात्कारणव्यापकानुपलंभाच्चकार्यकारणव्याप्यव्यापकभाव।
संविन्निरितिवदन्तपिप्रत्युक्तः अनुपलंभस्यप्रत्यक्षविशेषत्वेनकारणाद्यनुपलंभस्य
चलिंगत्वेनतऊनितस्यानुमानत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यांव्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिप्तदोष ?
नुसंगात् एतेनप्रत्यक्षफलेनोहापोहविकल्पज्ञानेनव्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिप्तदोषप्रत्य ।२७।

क्षफलस्यापिप्रत्यक्षानुमानयोरभ्यंतरत्वेव्याप्तेरविषयीकरणात्।।तदभ्यंतरेच।
प्रमाणांतरत्वमनिवार्यमिति।।अथव्याप्तिविकल्पस्यफलत्वान्नप्रामाण्यमिति
नयुक्तं फलस्यानुमानलक्षणफलहेतुतयाप्रमाणत्वाविरोधित्वात् यथासन्निक
र्षफलस्यापिविशेषणज्ञानस्यविशेष्यज्ञानलक्षणफलापेक्षयाप्रमाणत्वमिति
नवैशेषिकास्युपगतोहापोहविकल्पःप्रमाणांतरत्वमतिवर्त्तते एतेनत्रिचतुः
पंचषट्प्रमाणवादिनोपिसंख्याक्षपादप्रभाकरजैमिनयःस्वप्रमाणसंख्यानव्य
वस्थापयितुंक्षमाइतिप्रतिपादितमवगंतव्यंमुक्तन्यायेनस्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्का

लंतदन्युपगतप्रमाणसंख्याव्यवस्थापरिपंथित्वादिति प्रत्यक्षेतरभेदाद्द्वेएवप्रमाणेइतिस्थि
तं॥छ॥अथेदानींप्रथमप्रमाणभेदस्यस्वरूपंनिरूपयितुमाह॥सू॥विशदंप्रत्यक्षं
मिति॥ज्ञानमितिवर्त्तते प्रत्यक्षमितिधर्म्मिनिर्देशः विशदज्ञानात्मकंसाध्यं प्रत्यक्ष
त्वादितिहेतुः तथाहि प्रत्यक्षंविशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् यन्नविशदज्ञा।
नात्मकं तन्नप्रत्यक्षं यथापरोक्षं प्रत्यक्षंचविवादापन्नं तस्माद्विशदज्ञानात्मकमि
ति प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धोहेतुरितिचेत् कापुनःप्रतिज्ञा तदेकदेशोवा॥धर्म्मिधर्म्म
र्म्मसमुदायःप्रतिज्ञा तदेकदेशोधर्म्मीधर्मीवाहेतुः प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धइतिचे ।२१।

न धर्म्मिणोहेतुत्वेऽसिद्धत्वायोगात् तस्यपक्षप्रयोगकालवद्धेतुप्रयोगेप्य
सिद्धत्वायोगात् धर्म्मिणोहेतुत्वेऽनन्वयदोषइतिचेत्नविशेषस्यधर्म्मित्व
त्सामान्यस्यचहेतुत्वात् तस्यचविशेषेष्वनुगमोविशेषनिष्ठत्वात्सामान्य
स्य अथसाध्यधर्म्मस्यहेतुत्वेप्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वमिति तदप्यसंम्मतं सा
ध्यस्यस्वरूपेणेवासिद्धत्वात् नप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनतस्यासिद्धत्वं धर्म्मिणाव्य
भिचारात् सपक्षेसत्त्वाद्वा हेतोरनन्वयइत्यप्यसत् सर्व्वभावानांक्षणभंगसंग
मेवांगस्त्रीशृंगारभंगकुर्वतांतथागतानांसत्त्वादिहेतूनामनुदयप्रसंगात् विप

त्वेबाधकप्रमाणाभावात्पक्षव्यापकत्वाच्चान्वयवत्वंपक्षतेपिसमानं इदानींसो
क्तमेवविशदत्वंव्याचष्टे ॥ प्रतीत्यंतराव्यवधानेनविशेषवत्तयावाप्रतिभासनंवै
शद्यमिति एकस्याःप्रतीतेरन्याप्रतीतिःप्रतीत्यंतरंतेनाव्यवधानंतेनप्रतिभासनं
वैशद्यं यद्यप्यवायस्यावग्रहेहाप्रतीतिभ्योव्यवधानं तथापिनपरोक्षत्वं विषयवि
षयिणोर्नेदेनाप्रतिपत्तेः यत्रविषयविषयिणोर्नैदेसतिव्यवधानं तत्रपरोक्षत्वं त
र्ह्यनुमानाधस्तविषयस्यैकात्मयाह्यस्याग्नेरनिन्द्रियोपलंभाद्धूमस्यपरोक्षतो
क्तिः तदप्ययुक्तं निन्द्रियविषयत्वाभावात् विसदृशसामग्रीजन्यानिन्द्रियविषयाप्रतीतिः ।२२।

तिःप्रतीत्यंतरमुच्यतेनान्यदिति नदोषः नकेवलमेतदेवविशेषवत्तयावाप्रतिभासनं
सविशेषवस्तुसंस्पर्शनादिग्रहणंवैशद्यं तच्चप्रत्यक्षंद्वेधा मुख्यसंव्यवहारभेदादि
तिमनसिकृत्यप्रथमंसांव्यवहारिकप्रत्यक्षस्योत्पादिकांसामग्रींतद्भेदंचप्राह ॥ इं
द्रियानिंद्रियनिमित्तंदेशतःसांव्यवहारिकमिति ॥ विशदंज्ञानमितिचानुवर्त्तते ॥ दे
शतोविशदंज्ञानंसांव्यवहारिकमित्यर्थः समीचीनःप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपोव्यवहारः
संव्यवहारः तत्रभवंसांव्यवहारिकं भूयःकिंभूतमिंद्रियानिंद्रियनिमित्तं इंद्रियंच
क्षुरादि अनिंद्रियंमनः तेनिमित्तंकारणंयस्यसमस्तंवस्तुचकारणमनुपगंतव्यं ॥

इंद्रियप्राधान्यादनिंद्रियवलाधानाऽपजातमिंद्रियप्रत्यक्षमनिंद्रियादेवविशुद्धिस।
व्यपेक्षाऽपजायमानमनिंद्रियप्रत्यक्षं तत्रइंद्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणापर्यंतत
याचतुर्विधमपिवक्षादिद्वादशानेदमश्चत्वारिंशत्संख्यंप्रतींद्रियंप्रतिपत्तव्यमनिं
द्रियप्रत्यक्षस्यचोक्तप्रकारेणाश्चत्वारिंशज्जेदेनमनोनयनरहितानांचऊर्णमपींद्रि
यागांव्यंजनावग्रहस्याष्टचत्वारिंशज्जेदेनचसमुदितस्येंद्रियानिंद्रियप्रत्यक्षस्यषट्त्रिं
शऽन्नराद्विज्ञातीसंख्याप्रतिपत्तव्या ननुस्वसंवेदनमेदमन्यदपिप्रत्यक्षमस्ति तत्कथंनो
क्तमितिनवाच्यं तस्यसुखादिज्ञानस्वरूपसंवेदनस्यमानसप्रत्यक्षत्वात् इंद्रियज्ञानस्व ।२३।

रूपसंवेदनस्यचेंद्रियसमत्वादन्यथातस्यस्वव्यवसायायोगात् स्मृत्यादिस्वरूपसं
वेदनमानसमेवेतिनापरंस्वसंवेदनंनामाध्यक्षमस्ति ननुप्रत्यक्षस्योत्पादकंकारणंव।
दताग्रंथकारेणेंद्रियानिंद्रियवदर्थीलोकावपिकिंनकारणत्वेनोक्तोतदवचनेकारण २
नांसाकल्पस्यासंग्रहादिनेयत्वामोहाप्रवृत्तियत्नानवधारणात् नत्वनगवतःप्र।
रमकारुणिकस्यचेष्टातद्यामोहायप्रभवतीत्याशंकायामुच्यते।।छ।।नाप्यालोको।
कारणंपरिछेद्यत्वात्तमोवत्।।सुगममेतत्।।ननुवाह्यालोकाभावंविहायतमसोन्यस्या २
भावात्साधनविकलोदृष्टांतःइतिनैवमेवंसतिवाह्यालोकस्यापितमोभावादन्यस्या

संभवान्नेजोऽव्याप्तिरित्यस्यासंभवदतिविस्तरेणैतदलंकारेऽतिपादितंवोद्धव्यं॥अत्रैवसाध्येहे
त्वंतरमाह॥७॥तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्चकेशोंडुकज्ञानवन्नक्तंचरज्ञान
वच्च॥अत्रव्याप्तिःयद्यस्मान्न्वयव्यतिरेकौनानुविदधाति नतत्तत्कारणकं यथाकेशों
डुकज्ञानं नानुविधत्तेचज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति तथाऽऽलोकेपिएतावान्वि
शेष स्तत्रनक्तंचरदृष्टांतइति नक्तंचरामार्जारादयः ननुविज्ञानमर्थेजनितमर्थाक २
रंचार्थस्यग्राहकं तदुत्पत्तिमंतरेणविषयंप्रतिनियमायोगात् तदुत्पत्तेरालोकादाव
विशिष्टत्वान्नाऽप्यमहिताएवतस्मात्तंप्रतिनियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेपिज्ञान। ।२४।

ज्ञेययोर्ग्राह्यग्राहकभावाविरोधात् तथाचोक्तं भिन्नकालंकथंग्राह्यमितिचेन्ज्ञाय्यतां
विदुः हेतुत्वमेवयुक्तिज्ञास्तदाकारार्पणंतममित्याशंकायामिदमाह॥८॥अतऊर्ध्व
मपितत्प्रकाशकमप्रदीपवत्॥अर्थाजन्यमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः॥अतऊर्ध्वत्वमु
पलक्षणं तेनातदाकारमपीत्यर्थः॥उभयत्रापिप्रदीपोदृष्टांतः यथाप्रदीपस्यातऊर्ध्व
स्यातदाकारक्षरिणेपितत्प्रकाशकत्वं तथाज्ञानस्यापीत्यर्थः ननुयद्यर्थोदजातस्य २
र्थरूपानुकारिणोज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तदानियतदिग्देशकालवर्त्तिपदार्थप्रकाश
प्रतिनियमेहेतोरभावात्सर्वंविज्ञानमप्रतिनियतविषयंस्यादितिशंकायामाह॥९॥स्वा

वरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतयाहिप्रतिनियतमर्थंव्यवस्थापयति।।स्वानिच्चतानिश्चा
वरणनिच्चस्वावरणनिनेषांक्षयउदयानावस्तेषामेवसदवस्थाउपशमस्तावेवलक्षणं
यस्याःयोग्यतायास्तयाहेतुभूतयाप्रतिनियतमर्थंव्यवस्थापयति यत्पदमितिशेषः।
हियस्मादर्थेयस्मादेवंततोनोक्तदोषइत्यर्थः इदमत्रतात्पर्यंकल्पयित्वापिताडुप्यंत
उत्पत्तिंतदध्यवसायंचयोग्यतावशान्नुपगंतव्या ताडूप्यस्यसमानार्थैस्तडुत्पत्तेरिंद्रिया
दिभिस्तद्ग्रस्यापिसमानार्थसमनंतरप्रत्ययेनस्त्रियस्यापिशुक्लेशंखेपीताकारज्ञानेन
व्यभिचाराद्योग्यतास्वरूपमेवश्रेयइति एतेनयउक्तंपरेणनार्थेनघटयत्येनांनहिमु ।२५।

क्तार्थरूपतांतस्मात्प्रमेयाधिगतेःप्रमाणंमेयरूपतेतिनिरस्तं समानार्थकारनाज्ञा
नेषुमेयरूपतायाःसज्ञावात् नचपरेषांसारूप्यंनामास्तिवस्तुभूतमितियोग्यतयेवा
र्थप्रतिनियमइतिस्थितं।।इदानींकारणत्वात्परिछेद्योर्थइतिमतंनिराकरोति।।क।।कार
णस्यचपरिछेद्यत्वेकरणादिनाव्यभिचारइति करणादिकारणंनपरिछेद्यमितितेनव्यभि
चारः।।नन्वमःकारणत्वात्परिछेद्यतमपितुपरिछेद्यत्वात्कारणत्वमितिचेन्न तथापिकेशो
ण्डुकादिनाव्यभिचारात् इदानीमतींद्रियप्रत्यक्षंवाचछे।।छ।।सामग्रीविशेषविश्लेषितावि
लावरणमतींद्रियमशेषतोमुरत्वं।।सामग्रीद्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणतस्याविशेषः

समग्रलक्षणस्तेनविश्लेषितनिश्चित्तान्यावरणानियेनतत्तथोक्तं किंविशि
ष्टमतींद्रियमिंद्रियाण्यतिक्रांतंपुनरपिकीदृशमशेषतःसामस्त्येनविशदंअशे
षतोवैशद्येकिंकारणमितित्वेतत्प्रतिबंधभावसिद्धेरिति ब्रूमः॥तत्रापिकिंकारणमि
तिचेत् अतींद्रियत्वमनावरणत्वंचेतिब्रूमः॥एतदपिकुतइत्याह॥छ॥सावर
णत्वेकरणजन्मत्वेचप्रतिबंधसंभवात्॥नन्ववधिमनःपर्ययोरनेनासंग्र
हादव्यापकमेतल्लक्षणमितिनवाच्यं तयोरपिस्वविषयेऽशेषतोविशद

त्वादिधर्म्मसंभवान्नचैवंमतिश्रुतयोरितिव्याप्तिपरिहारः॥तदेतदतींद्रियमव
धिमनःपर्ययकेवलप्रभेदात्त्रिविधमपिमुख्यंप्रत्यक्षमात्मसन्निधिमात्रापेक्षत्वादिति
ननुशेषविषयविशदावभासिज्ञानस्यतद्वतोवाप्तस्यादिप्रमाणपंचकाविषयत्वे
नाप्रमाणविषमविषधरविध्वस्तसत्त्वाकस्मात्कस्मुख्यत्वं॥तथाहि॥नाधि
गमशेषज्ञविषयंतस्मरूपादिनियतगोचरचारित्वात्॥संवृद्धवर्त्तमानविषयत्वाच्च॥न
चाशेषवेदीसंवृद्धेवर्त्तमानश्चेति॥नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिरनुमानंहिगृहीतसंबंधस्यै
कदेशादेर्शनादसंनिहितेबुद्धिः॥नचसर्वज्ञसद्भावाविनाभाविकार्यलिंगंस्वभावतिं

DR BHAU DAJI MEMORIAL

संवासंपरयामः॥तद्धेतेःसर्वंतत्स्वभावस्यतत्कार्यस्यवातत्सद्भावाविनाभावि
नोनिश्चेतुमशक्तेःनाप्यागमात्तत्सद्भावः सहिनित्योनित्योवातत्सद्भावंभावये
त्॥नतावन्नित्यः तस्यार्थवादरूपस्यकर्मविशेषसंस्तवनपरत्वेनपुरुषवि
शेषावबोधकत्वायोगात्॥अनादेरागमस्यादिमत्पुरुषवाचकत्वाघटनाच्च॥ना
प्यनित्यःआगमःसर्वज्ञंसाधयति।तस्यापितत्प्रणीतस्यतन्निश्चयमंतरेणप्रामाण्या
निश्चयात् इतरेतराश्रयत्वाच्च इतरप्रणीतस्यत्वनासादितप्रामाण्यभावस्याशेष
ज्ञप्रणीतपरत्वंनितरामसंभाव्यमिति।सर्वज्ञसद्भावस्यापरस्यग्रहणासंभवाच्च ।२७।

नोपमानमन्यथाभूतस्यार्थस्याभावान्नार्थापत्तिरपिसर्वज्ञाववोधिकेति धर्मी
द्युपदेशस्यव्यामोहादपिसंभवात्॥द्विविधोह्युपदेशाःसम्यग्मिथ्योपदेशभेदात्
तत्रमन्वादीनांसम्यगुपदेशोयथार्थज्ञानोदयवेदमूलत्वात्।बुद्धादीनांतुव्या
मोहपूर्वकःतदमूलत्वात्तेषामवेदार्थज्ञत्वात्।ततःप्रमाणपंचकाविषयत्वाद
भावप्रमाणस्यैवप्रवृत्तिलक्षणत्वाच्चाभावएवज्ञायते।भावांशेप्रत्यक्षादिप्रमाणपंच
कस्यव्यापारादिति॥अत्रप्रतिविधीयते।यत्तावदुक्तं।प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्व
मशेषज्ञस्येति॥तदयुक्तं।तद्ग्राहकस्यानुमानस्यसंभवात्तथाहि।कश्चित्पुरुषः॥

सकलपदार्थसाक्षात्कारी।तद्ग्रहणस्वभावत्वेसतिप्रक्षीणप्रतिबंधप्रत्ययत्वात् यद्य
द्ग्रहणस्वभावत्वेसतिप्रक्षीणप्रतिबंधप्रत्ययंतत्तत्साक्षात्कारि।यथापगततिमिरलो
चनंरूपसाक्षात्कारि।तद्ग्रहणस्वभावत्वेसतिप्रक्षीणप्रतिबंधप्रत्ययश्चविवादापन्नः
कश्चिदितिसकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वंनात्मनोसिद्धं।चोदनातःसकलपदार्थपरि
ज्ञानस्यायथायोगादंधस्येवादर्शोऽनुपपत्तीतेरिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिबलाच्चाशेषवि।
षयज्ञानसंभवः केवलंवैराद्येविवादः॥तत्रचावरणापगमएवकारणं।रजोनीहा
राद्याहृतार्थज्ञानस्येवतदपगमइति॥प्रक्षीणप्रतिबंधप्रत्ययत्वंकथमितिचेदुच्यते १२८।

दोषावरणेकचिन्निर्मूलंप्रलयंमुपव्रजतःप्रक्ष्यमाणहानिकत्वात्।यस्यप्रक्ष्य।
माणहानिःसकचिन्निर्मूलंप्रलयमुपव्रजति।यथाग्निपुटपाकापसारितकिट्टकालि
कादिंतरंगबहिरंगमलक्षयात्मनिहेम्निमलमिति निर्क्लेशातिशयवतीचदोषावर
णेइति॥कथंपुनर्विवादाध्यासितस्यज्ञानस्यावरणंसिद्धं।प्रतिषेधस्यविधिपूर्वक।
त्वात्इति।अत्रोच्यते।विवादापन्नंज्ञानंसावरणमविज्ञातयास्वविषयावबोधक
त्वाऽजो।नीहाराद्यंतरितार्थज्ञानवदिति।नचात्मनोमूर्त्तत्वादावारकाद्यत्ययोगः॥।
अमूर्त्तायाअपिचेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणोपपत्तेःनचेंद्रियस्य

नेरावरणमिंद्रियाणामचेतनानामप्यनावृतप्रमत्वात्।स्मृत्यादिप्रतिबंधायोगात्।
नापिमनसस्तैरावरणमात्मव्यतिरेकेणापरस्यमनसोनिषेत्स्यमानत्वात्।।ततोनाभू
न्नस्यावरणाभावः।अतोनासिद्धं।तद्धेतुस्वभावत्वेसतिप्रहीणप्रतिबंधप्रत्ययत्वं
नापिविरुद्धं।विपरीतनिश्चितावितानावात्।।नाप्यनैकांतिकं।देशतःसामस्त्येनवा।
विपक्षेऽनुत्पन्नावात्।।विपरीतार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासंभवान्नकालात्ययापदि
ष्टत्वं।नापिसत्प्रतिपक्षं।प्रतिपक्षसाधनस्याहेतोरभावात्।अथेदमस्त्येव।विवादापन्नःपुरुषोनाशेषज्ञोवक्तृत्वात्।पुरुषत्वात्यादिमत्त्वाच्चरथ्यापुरुषवदिति।। ।२९।

नेतच्चारु।।वक्तृत्वादेरसम्यग्धेतुत्वात्।।वक्तृत्वंहिइष्टेष्टविरुद्धंवार्थवक्तृत्वं।तदविरु
द्धवक्तृत्वंवक्तृत्वसामान्यंवागत्यंतरभावात्।।नतावत्प्रथमःपक्षःसिद्धसाध्यतानु
षंगात्।नापिद्वितीयःपक्षः।विरुद्धत्वात्ते।।तदविरुद्धवक्तृत्वंहिज्ञानातिशयमंतरेण
नोपपद्यते।इति।।वक्तृत्वसामान्यमपिविपक्षाविरुद्धत्वात्।।नप्रकृतसाध्यसाधनाय ?
लं।ज्ञानप्रकर्षेवक्तृत्वापकर्षदर्शनात्।।प्रत्युतज्ञानातिशयवतोवचनातिशयस्यै
वसंभवात्।।एतेनपुरुषत्वमपिनिरस्तं।पुरुषत्वंहिरागादिदोषदूषितंतदासिद्धसा
ध्यता।।तदूषितंतुविरुद्धं।।वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वसं

तरेणायोगात्।।पुरुषत्वसामान्यंतुसंदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमितिसिद्धंसकलपदा
र्थसाक्षात्कारित्वं कस्यचित्पुरुषस्यातेनुमानादिति।नप्रमाणपंचकाविषयत्वम
शेषज्ञस्य।।अथास्मिन्ननुमानेहेतुःसर्वविस्वेमनाहेतोवा।अनहेतश्चेदहेत्वाक्यम।
प्रमाणंस्यात्।।अहेतश्चेत्सोपिनश्रुत्यासामर्थ्येनवावगंतुंपार्यते।स्वज्ञात्वादृष्टां
तानुग्रहेणवा हेतोःपक्षांतरेपितुल्यवृत्तित्वादिति।तदेतत्परेषांस्ववधायकृत्योत्थ १
पनमेवंविधविशेषप्रश्नस्य सर्वज्ञसामान्यानुपगमपूर्वकत्वात्।अन्यथानकस्य २
प्यशेषज्ञत्वमित्येवंवक्तव्यं।प्रसिद्धानुमानेप्यस्यदोषस्यसंभवेनजातुनिरत्वाच्च। ।३०।

तथाहि।नित्यःशब्दःप्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्युक्तेऽापकःशब्दोनित्यःप्रसाध्यतेऽन्य
आपकोवा।।यद्यव्यापकस्तदाव्यापकत्वेनोपकल्प्यमानोनकिंचिदर्थंपुष्णातिअथ
व्यापकःसोपिनश्रुत्यासामर्थ्येनवागम्यते।स्वज्ञात्वादृष्टांतानुग्रहेणवापक्षांतरे।
पितुल्यवृत्तित्वादिति।।सिद्धमतोनिर्दोषात्साधनादशेषज्ञत्वमिति।यद्वाभावप्रमा
णकत्वेनितत्सत्वाकत्वमशेषज्ञस्येतितदप्युक्तमेवानुमानस्यतन्नादकस्मसद्भावे।
सतिप्रमाणपंचकाभावमूलस्याभावप्रमाणस्योत्थानायोगात्।।गृहीत्वावस्तुस
द्भावंस्मृत्वाचप्रतियोगिनं।।मानसंनास्तितांज्ञानंजायतेज्ञानपेक्षयेतिचाभावकंद

र्शनम्॥तथाचकालत्रयत्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणे अन्यत्रान्यदा गृही
तसर्वज्ञस्मरणेचसर्वज्ञनास्तिताज्ञानमभावप्रमाणंयुक्तं नापरथा॥नचकस्यचि
दवीन्द्रियेतस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते॥सर्वज्ञस्यातींद्रियस्यवा सर्वज्ञत्वंहि
चेतोधर्म्मतयातींद्रियम्॥तदपिनज्ञाकृतपुरुषविषयइति॥कथमभावप्रमाणमु
दयमासादयेत्॥असर्वज्ञस्यतदुत्पादस्यामुष्मात्असंभवात्॥संभवेतथाज्ञातुरेवसर्व
ज्ञत्वमिति॥अत्राधुनातदभावसाधनमित्यपिनयुक्तं॥सिद्धसाध्यतानुषंगात्॥ततः
सिद्धंमुख्यमतींद्रियज्ञानमशेषतोविज्ञादं॥सार्वज्ञज्ञानस्यातींद्रियत्वादशुद्धादिद ।३१।

र्शनं॥तत्रसास्वादनदोषोपिपरिहृतएवकथमतींद्रियज्ञानस्यवैराद्यमितिचेत्॥
यथासत्यस्वप्नज्ञानस्यभावनाज्ञानस्यचेति॥दृश्यतेहिभावनाबलादेतद्देशवस्तुनो
पिविशददर्शनमिति॥पिहितेकारागारेतमसिचक्षुर्मुखाग्रुद्भेदे॥मयिचनिमी
लितनयनेतथापिकातानमंधक्षुरिति॥वक्तुमुपलंभात्॥ननुचभावरागविश्ले
षादशेषज्ञत्वमपितुतनुकरणभुवनादिनिमित्तत्वेन नचात्रतन्वादीनांबुद्धिमद्धेतु
कत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्यसुप्रसिद्धत्वात्॥तथाहि॥विमत्यधिकरणभावा
पन्नंजगद्बुद्धिमद्धेतुकंकार्यत्वादचेतनोपादानत्वात्संनिवे

DR BHAU DAJI MEMORIAL

शविशिष्टत्वाद्यावस्त्वादिवदितिश्रागमेपितदावेदकःश्रूयते। विश्वतश्चक्षुरुतवि
श्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतःपात्।।संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमी
जनयन्देवएकः।।तथाव्यासवचनंच।।अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोः
ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेववा।।नचायंचेतनेरेवपरमाण्वादिकारणैःपर्या
प्तत्वाद्बुद्धिमतःकारणस्यानर्थक्यंश्रचेतनानांस्वयंकार्योत्पत्तौव्यापारायोगात्।।
तुर्यादिवत् नचैवंचेतनस्यापिचेतनांतरपूर्वकत्वादनवस्था तस्मसकलपुरुषज्ञ
श्छत्वान्निरतिशयत्वात् सर्वज्ञबीजस्यक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वादना ३२।

दिद्यूतानश्वरज्ञानसंनवाच्च।।यदाहपतंजलिः।।क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट :
पुरुषःसर्वज्ञःसर्वेषामपिगुरुः।।कालेनानवच्छेदादितिच।ऐश्वर्यंप्रतिहतंसहजे २
विरागस्तृप्तिर्निसर्गजनितावशितेंद्रियेषु।।श्रात्यंतिकंसुखमनावरणाच्चशक्तिर्ज्ञानं।
चसर्वविषयंनगवंस्तवैवोपवर्णितवचनाच्च।।नचात्रकार्यत्वमसिद्धं।सावयत्वेन।
कार्यत्वसिद्धेः।।नापिविरुद्धं।।विपक्षएवबृत्त्यभावात्।।नाप्यनैकांतिकं।विपक्षेपरमा
णवादावप्रवृत्तेः।प्रतिपत्तसिद्धिनिबंधनस्यसाधनांतरस्याभावात्।।नप्रकरणसमं।।श्र
थतन्त्वादिकंबुद्धिमद्धेतुकंनभवति।।दृष्टकर्तृकपटादिविलक्षणत्वादाकाशादिव

दित्यस्त्येवप्रतिपक्षसाधनमिति।।नैतद्युक्तं।हेतोरसिद्धत्वात्।।सन्निवेशविशिष्टत्वेन प्रासादादिसमानजातीयत्वेनतन्वादीनामुपलंभनात्।।अथयादृशाःप्रासादादौसन्निवेशविशेषादृष्टोनतादृशास्तन्वादावितिचेत्।।नसार्वज्ञेनानादृशस्यकस्यचिदप्रमाणत्वात्।।सातिशयसन्निवेशोहिसातिशयंकर्त्तारंगमयतिप्रासादादिवत्।नचादृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकान्वयंबुद्धिमन्निमित्तेतरत्वसिद्धिः।।कुविंदैर्मणिमुक्ताफलादिनिर्मितेचारात्।एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपिसमर्थितमितिसूक्तंबुद्धिमद्धेतुकत्वं।।ततश्चसर्ववेदित्वमिति।तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राऽविगणदरिऽवचनमेवकार्यं ३३

त्वादेरसम्यग्धेतुत्वेनतज्ज्ञानस्यमिथ्यारूपित्वात्।।तथाहि।।कार्यत्वंस्वकारणसत्तासमवायःस्यादथवाज्ञानित्वमक्रियादर्शनोपिहृतवुद्युत्पादकत्वंकारणव्यापारानुविधायित्वंवासाक्षात्परंपरयाज्ञानवात्।।अथाद्यःपक्षस्तदायोगिनामशेषकर्मप्रक्षयेपक्षातःपातिनिहेतोःकार्यत्वलक्षणस्यापादृश्नेर्नागासिद्धत्वं।नचतत्रसत्ता।समवायःस्वकारणसमवायोवासमस्तितत्प्रक्षयस्यप्रध्वंसरूपत्वेनसत्तासमवाययोरभावात्।सत्तायाऽव्यगुणक्रियाधस्त्वाभ्युपगमात्।अथाज्ञानपरित्यागेनज्ञानस्यैवविवादाध्यासित

स्यपक्षीकरणान्नायंदोषःध्रुवेत्रात्मिनितिचेत्॥तर्हिमुक्त्यर्थिनांतदर्थमीश्वराराधन
मनर्थकमेवस्यान्नत्रतस्याकिंचित्करत्वात्। सन्तासमवायस्यविचारमधिरोहतः।ना
तक्षविन्नीर्यमाणत्वात्स्वरूपासिद्धंचकार्यत्वं सहिसमुत्पन्नानांन्नवेऽत्पद्यमाना
नांवा यद्युत्पन्नानांसतामसतांवा।नतावदसतांखरविषाणादेरपितत्संगात्
सतांचेत्।सन्तासमवायात्स्वतोवा नतावत्सन्तासमवायादनवस्थाप्रसंगात्॥
द्वायुक्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः स्वतःसतांतुसन्तासमवायानर्थक्यं अथोत्पद्यम ७
नानांसन्तासंबंधः निष्ठासंबंधयोरेककालत्वान्नुपगमादितिमतंतद्वासन्तासंबं धः॥ ३४

उत्पादप्रिन्नःकिंवाऽन्नप्रिन्नःइति यदिविन्नस्तदोत्पन्नेरसत्वाविशेषाऽत्पन्नावये ९
किंकृतोभेदः।अथोत्पत्तिसमाक्रांतवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपितथाव्यपदिश्यतेऽतिमतं
तदप्यतिजाड्यव।स्तिनोमेवोत्पत्तिसत्त्वंप्रतिविवादेवस्तुसत्त्वस्मातिऽर्थंटत्वात् इत
रेतराश्रयदोषश्चऽत्पत्तिसत्त्वेवस्तुनितदेककालत्वेनसन्तासंबंधावगमस्तदव।
गमेचतत्रत्पसत्त्वेनोत्पत्तिसत्त्वनिश्चयऽति॥अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयातयोरेक्यम
भ्युपेयतेतर्हितत्संबंधएवकार्यत्वमिति।ततोबुद्धिमद्धेतुकत्वेगगनादिन्निरनेकं ९
तः एतेनस्वकारणसंबंधेपिचिंतितःअथोभयसंबंधःकार्यत्वमितिमतिःसापिन

युक्ता।तत्संबंधस्यापिकादाचित्कत्वेसमवायस्यानित्यत्वप्रसंगात्घटादिवत्।अकाद
चित्कत्वेसर्वदोपलंभप्रसंगः।अथवस्तूत्पादककारणानांसन्निधानाभावान्नस
र्वदोपलंभप्रसंगः।ननुवस्तूत्पत्तिपर्यंतकारणानांव्यापारःउत्पादश्चस्वकारणसत्ता।
समवायःसचसर्वदाप्यस्तिइतितदर्थंकारणोपादानमनर्थकमेवस्यात्।अभिव्य
क्त्यर्थंतदुपादानमित्यपिवार्त्तं।वस्तूत्पादापेक्षयाह्यभिव्यक्तेरघटनात्।वस्त्वपेक्ष
याभिव्यक्तौकारणसंपातात्सर्वापिकार्यवस्तुसद्भावप्रसंगात्।उत्पादस्यापिभिव्यक्ति
रसंज्ञाया स्वकारणसत्तासंबंधलक्षणस्योत्पादस्यापिकारणव्यापारात्मकसद्भावे ।३५।

वस्तुसद्भावप्रसंगात्।तद्व्यतिरेकाच्छशविषाणवदिति।केनचिन्निरोहितस्या
भिव्यंजकेनाभिव्यक्तिस्तमस्तिरोहितस्यघटस्येवप्रदीपादिनेति।तन्नाभिव्यक्त्यर्थंकार
णोपादानंयुक्तं।तन्नस्वकारणसत्तासंबंधःकार्यत्वं।नाप्यनूत्वाभावित्वं।तस्यापिवि
चारासहत्वात्।अनूत्वाभावित्वंहिनिष्ठाकालक्रियाद्यर्थाधिकरणव्रतेकत्रीरसिइसि
हिमध्यास्ते।क्तांतपदविशेषितवाक्यार्थत्वाद्भुक्त्वाव्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत्।नचात्र
भवनाभवनयोराधारभूतस्यकर्तुरनुभवोस्ति।अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन
भवनाधारस्यचविद्यमानतयाभावाभावयोरेकाश्रयविरोधात्।अविरोधेचत

योःपर्यायमात्रेणैवनेदोनवास्तवइति।अस्तुवायथाकथंचिदनूत्वाज्ञानित्वं तथापि
तन्वादौसर्वत्रानन्युपगमाज्ज्ञानासिद्धं।।नहिमहीमहीधराकूपारारामादयःज्ञानवन्तः
ज्ञानवंतोन्युपगम्यंते परैस्तेषांतैःसर्वदावस्थानान्युपगमात्।।अथसावयत्वेन
तेषामपिसादित्वंप्रसाध्यते।।तदप्यसिद्धितलक्षितं।अवयवेषुहेत्वेरवयवैरार
ब्धत्वेन।चसावयत्वानुपपत्तेः।प्रथमपक्षे अवयवसामान्येनानेकांतात्।द्वितीय
पक्षेसाध्यविशिष्टत्वात् अथसन्निवेशएवसावयवत्वं तच्चघटादिवदृष्टं।
थिव्यादावुपलभ्यतेऽनूत्वाज्ञानित्वमनिषीयते।तदप्यपेशलं।सन्निवेशस्यापि ३६

विचारासहत्वात्।।सह्यवयवसंबंधोनवेऽचनाविशेषोवा।यद्यवयवसंबंधस्त
दागगनादिनानेकांतःसकलमूर्त्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबंधनप्रदेशानानात्वस्यसज्ञा
वात्।।अथोपचरितएवतत्रप्रदेशाइतिचेत्।तर्हिसकलमूर्त्तिमद्द्रव्यसंबंधस्या
प्युपचरितत्वात्सर्वगतत्वमप्युपचरितंस्यात्।श्रोत्रस्यार्थकारित्वंचनस्यात्।उपच
रितप्रदेशस्यापत्वात्।धर्मादिनासंस्कारान्नतःसेत्ययुक्तं।उपचरितस्यासद्रूपत्वते
नोपकारायोगात्।।खरविषाणस्येवततोनकिंचिदेतत्।अथरचनाविशेषः।तदा
परंप्रतिज्ञागासिद्धत्वं तदवस्थमेवेति।नन्वनूत्वाज्ञानित्वंविचारंसहते।नाप्यक्रियाद

BHAU DAJI MEMORIAL

र्शिनोपिकृतबुद्ध्युत्पादकत्वंतद्विकृतसमयस्याकृतसमयस्यवानवेत्।।कृतसमय।
स्यचेत्।।गगनादेरपिबुद्धिमद्धेतुकत्वंस्यात्।।तत्रापिखननोत्सेचनात्कृतमितिग्रही
तसंकेतस्यकृतबुद्धिसंभवात्सामिथ्येतिचेत्।।भवदीयापिकिंनस्यात्।।बाधकसद्भाव
स्यप्रतिप्रमाणविरोधस्यचान्यत्रापिसमानत्वात्।।प्रत्यक्षेणानयत्रापिकर्तुरग्रहणात्
क्षित्यादिकंबुद्धिमद्धेतुकत्वेननभवति।।अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणधारत्वात्।।गग।
नादिवदिति।।प्रमाणस्यसाधारणत्वात्।।तन्न।।कृतसमयस्यकृतबुद्ध्युत्पादकत्वं।।
नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वाद्विप्रतिपत्तिप्रसंगाच्च।।कारणव्यापारानुविधायि ।३७।

त्वंचकारणमात्रापेक्षयायदीष्यतेतदाविरुद्धंसाधनं।।कारणविशेषापेक्षयाचेदित
रेतराश्रयत्वं।।सिद्धेहिकारणविशेषेबुद्धिमत्तदपेक्षयाकारणव्यापारानुविधायित्व
कार्यत्वं ततस्तद्विशेषसिद्धिरिति।।सन्निवेशविशिष्टत्वमचेतनोपादानत्वंचोक्तदो
षदुष्टत्वान्नेष्यतेकुचिन्मते।।स्वरूपभागासिद्धत्वादेस्तत्रापिसुलभत्वात्।।विरुद्धा।
श्चामीहेतवोदृष्टांतानुपहेगसत्शरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात्।।धूमात्पावका
नुमानेप्ययंदोषः तत्रतार्णपार्णादिविशेषाक्षराग्निमात्रव्याप्तधूमस्यदर्शनात्।।ने
वमत्रसर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येनकार्यत्वस्यव्याप्तिः।।सर्वे

ज्ञस्य कर्तुरतोनुमानात्सागसिद्धत्वात् व्यभिचारिणश्चामी हेतवः। बुद्धिमत्कारणमं।
तरेणापिविद्युदादीनांप्रादुर्भावसंभवात् सुप्ताद्यवस्थायामबुद्धिपूर्वकस्यापिक २
र्मस्यदर्शनात्।। तदवश्यं तत्रापिनर्गरत्वंकारणमित्यतिमुग्धविलसितं तथापार।
स्यापसंभवादशरीरत्वाज्ज्ञानमात्रेणकार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोःशरीरा
भावेसंभवात्तदसंभवश्चपुरातनैर्विस्तरेणानिहितस्तात्रपरीक्षादौ ज्ञातःपुनरत्रने २
च्यते। यच्चमहेश्वरस्यक्लेशादिनिरपरामृष्टत्वंनिरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत्स
र्वमपिगगनाब्रसोस्तमावस्मिन्नमिवनिर्विषयत्वादुपेक्षामर्हति ततोनमहेश्वर। ।३८।

स्याशेषज्ञत्वं।।छ।।नापिब्रह्मागः तस्यापिसद्भावावेदकप्रमागाभावात्।नतावत्प्र
त्यक्षंतदावेदकमविप्रतिपत्तिप्रसंगात्।नचानुमानमविनाभाविलिंगाभावात्।।ननु
प्रत्यक्षंतद्ग्राहकमस्त्येवाद्यविस्फालनानंतरंनिर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधिविषय
तयोत्पन्नेः।सत्तायाश्चपरमब्रह्मस्वरूपत्वात्।।तथाचोक्तं।।अस्तिद्यालोचनाज्ञानंप्रथ
मंनिर्विकल्पकं।।बालमूकादिविज्ञानसदृशंशुद्धवस्तुजं।।१।।नचविधिवत्परस्य
स्याव्यतिरिक्तधर्मस्यतत्प्रतीयतइतिहेतुसिद्धिः।।तस्यनिषेधविषयत्वात्।।तथाचो।
क्तं।।आकृर्विधावप्रवृत्तस्यनिषेधेविपश्चितः।।नैकत्वेन्यागमस्तेनप्रवृत्तेरप्रबाध

ते॥२॥अनुमानादपितत्सत्ताबोधाभावतएव॥तथाहि॥ग्रामारामादयःपदार्थाःप्रतिभा
सांतःप्रविष्टाःप्रतिभासमानत्वात्॥यत्प्रतिभासते तत्प्रतिभासांतःप्रविष्टं॥यथाप्रतिभा।
सस्वरूपं॥प्रतिभासंतेचविवादापन्नाइति॥तदागमानामपिपुरुषएवेदं।यदुतंयद्व
ज्ञावेमितिवक्तव्यमुपलंभात्॥सर्वंवैखल्विदंब्रह्मनेहनानास्तिकिंचन॥आरामंतस्य
पश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेति॥श्रुतेश्च ननुपरमब्रह्मणएवपरमार्थसत्वेकथंघटा
दिभेदोवभासतइतिचोद्यं सर्वस्यापितद्विवर्त्तेतयावभासनात् नचाशेषभेदस्यतद्वि
र्त्तत्वमसिद्धं प्रमाणप्रसिद्धत्वात् तथाहि विवादाध्यासितंविश्वमेककारणपूर्वकमे

।३९।

कैरूपान्वितत्वात् घटघटीसरावोदंचनादीनांमृद्रूपान्वितानांयथामृदेककारणपूर्व
कत्वं सद्रूपेणान्वितंचनिखिलंवस्त्विति॥तथागमोप्यस्ति॥ऊर्णनाभइवांशूनांचंद्रकां
तइवांभसां प्ररोहाणामिवप्लक्षात्सहेतुःसर्वजन्मिनामिति तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदो
दितमिव मदनाकोद्रवाद्युपयोगजनितव्यामोहमुग्धविलसितमिवनिखिलमवभासते
विचारासहत्वात् तथाहि यत्यत्पक्षस्यसत्ताविषयत्वमनिहितं तत्रकिंनिर्विशेषसत्ता
विषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वंवा नतावत्पौरस्त्यःपक्षः सत्तायाःसामान्यरूपत्वा
द्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् शाबलेयादिविशेषानवभासनेगोत्वानवभासवत्

निर्विशेषंहिसामान्यंनवेक्षशविषाणवत्इत्यनिक्षनात् सामान्यरूपत्वंच सत्तायाःस
त्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेनसुप्रसिद्धमेव अथपाश्चात्यःपक्षःकक्षीक्रियते तदानर
मपुरुषसिद्धिः परस्परव्याहन्नाकारविशेषाणमध्यक्षतोवभासनात् यदपिसाधनमन्य
क्षयि प्रतिभासमानत्वं तदपिनसाधुविचारासहत्वात् तथाहि प्रतिभासमानत्वंस्व।
तःपरतोवा नतावत्स्वतोसिद्धत्वात् परतश्चेदिरुद्धं परतःप्रतिभासमानत्वंहिपरंवि
ज्ञानोपपद्यते प्रतिभासमानमात्रमपिनसिद्धिमधिवसति तस्यतद्विशेषनांतरीयक
त्वान्नविशेषान्युपगमेचद्वैतप्रसक्तिः किंचधर्मिहेतुदृष्टांताअनुमानोपायभूताःप्र 1४०1

तिभासंतेनवेति प्रथमपक्षेप्रतिभासांतःप्रविष्टाःप्रतिभासबहिर्भूतावा यद्याद्यःपक्ष
स्तदासाध्यांतःपातित्वान्नततोनुमानं ताद्दहिर्भावेतेरेवहेतोर्व्यभिचारः अप्रतिभास
मानत्वेपितद्व्यवस्थानावात् ततोनानुमानमिति अथानाद्यविद्याविजृंभितत्वात्सवी।
मेतदसंवद्धमित्यप्यनल्पतमोविलसितं अविद्यायामप्युक्तदोषानुसंगात् सकलवि
कल्पविकलत्वान्नस्यानेषदोषंइत्यप्यतिमुग्धभाषितं केनापिरूपेणतस्याःप्रतिभासा।
भावेतत्स्वरूपानवधारणात् अपरमप्यत्रविस्तरेणदेवागमालंकारेचिंतितमिति
नेहप्रतन्यते यच्चपरमब्रह्मविवर्त्तत्वमखिलस्यदानामित्युक्तं तत्रापेकरूपेणान्वित

त्वंहेतुरन्वेत्रन्वीयमानतया विनाऽपि वित्वेनपुरुषादेतंप्रतिवध्नातीतिस्वेरुविघातका
रित्वाद्विरुद्धः अन्वितत्वमेकहेतुकेघटादावनेकहेतुकेस्तंनकुंभोरुहादावप्युप
लभ्यतेइत्यनेकांतिकश्च किमर्थंचेदंकार्य्यमसौविदधाति अनेनसयुक्तत्वात् कृ
पावशात्क्रीडावशात्स्वभावाद्वा अन्येनसयुक्तत्वेस्वातंत्र्यहानिर्दैतप्रसंगश्च कृ
पावशात्प्रतिनोत्तरं कृपायांदुःखिनामकरणप्रसंगात् परोपकारकरणनिरूत्वात्त
स्याःसृष्टेःशरणुकंपाविषयशरणिनामनावच्छनसायुज्यते कृपापरस्यप्रत्यविधान
योगश्च अदृष्टवशात्तद्विधानेस्वातंत्र्यहानिः कृपापरस्यपीडाकारणादृष्टव्यपेक्षायो ।४१।

गाच्च क्रीडावशात्प्रवृत्तौनप्रनुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्षणाद्वालकवत्।क्रीडोपाय
स्यतत्साध्यस्यचयुगपदुत्पत्तिप्रसंगश्च सतिसमर्थेकारणेकार्य्यस्यावश्यंभावात्।
अन्यथाक्रमेणापिसाततोनस्यात् अथस्वभावादसौजगन्निर्मिमीतेयथाग्निर्दहतिवायु
र्वातीतिमतंतदपिबालभाषितमेव दूषणोक्तदोषदुष्टत्वेः तथाहि क्रमवत्तिविचित्रजातम
खिलमपियुगपदुत्पद्येतापेक्षणीयस्यसहकारिणोपितत्साध्यत्वेनयोगपद्यसंभवात् उदा
हरणवैषम्यंचवह्न्यादेःकादाचित्कस्वहेतुजनितस्यनित्यतरात्मात्मकत्वोपपत्तेरन्यत्रनि
त्यव्यापिसमर्थैकस्वभावकारणजन्यत्वेनदेशाकालप्रतिनियमस्यकार्य्येऽनुपपादात् न

DR BHAU DAJI MEMORIAL

देवंब्रह्मणोसिद्धौवेदानांतत्प्रमाण्यंवेदवाक्यस्यात्प्रतिपादनं परमपुरुषाख्यमहान्तत
निःश्वसितान्निश्वसितंचगगनारविंदमकरंदस्यावर्णनवदनवधेयार्थविषयत्वाऽपेक्षाम
हेति यच्चागमःप्रमाणं सर्वैवेरवल्विदंब्रह्मेत्यादि ऊर्णनाभइत्यादिच तत्सर्वमुक्तवि
धिनाऽत्रदेवतविरोधीतिनावकाशंलभते नचापौरुषेयत्वेनागमोस्तीत्यत्रैवप्रपंचयिष्यते
तस्मान्नपुरुषोत्तमोपिविचारणांऽशंचति ॥ ननुयत्प्रेक्षेत्रनेदमित्थंभूतंमानंहिधैर्वोदितं
देवैर्दीनमुखैर्विचार्यविधिवत्संख्यातेःसंग्रहात् मानानामितितद्विरुध्यनिहितंश्रीरत्न
नंद्राकयेस्तद्व्याख्यानमदोविशुद्धधिषणैर्वेद्यंमयाहृतं ॥१॥मुख्यसंव्यवहारम्यांजत्य ।४२।

ब्रह्मुपदर्शितं देवोऽनुपजीवद्भिःस्मरिभिर्जीवितंमया ॥२॥ इतिपरीक्षामुखस्यलघुवृत्तौवि
तीयःसमुद्देशः ॥२॥ अथेदानीमुद्दिष्टेयत्प्रेक्षेतरनेदंनप्रमाणमित्येवंप्रथमनेदंव्याख्याय ऽ
तरव्याचष्टेऽऽपरोक्षमितरदिति ॥ नऽऽकस्यतिपक्षमितरत्रोद्दिष्टंभवति ॥ ततःयत्प्रेक्षादितरदिति न
प्यते ॥ तच्चपरोक्षमिति ॥ तस्यचसामग्रीस्वरूपेनिरूपयन्नाहः ॥ ऽऽ ॥ यत्प्रेक्षादिनिमित्तंस्मृ
तिर्यत्प्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमनेदमिति ॥ यत्प्रेक्षादिनिमित्तमित्यादिनाऽष्टेनपरोक्षमपिगृ
ह्यते ॥ तच्चयथावसरंनिरूपयिष्यते ॥ यत्प्रेक्षादिनिमित्तंयस्यऽतिविग्रहःस्मृत्यादिषुबंधः ॥

तेनेदायस्पृतिविग्रहः॥तत्रस्मृतिंक्रमशोदर्शयन्नाह॥संस्कारोद्बोधनिबंधनातदित्याकार
स्मृतिरिति॥संस्कारस्योद्बोधःप्राक्तनसंनिबंधनंयस्याःसातथोक्ता॥तदित्याकारातदित्युल्लेखि
नी॥एवंभूतास्मृतिर्भवतीतिशेषः॥उदाहरणमाह॥स्मृतेरिवदत्तोयथेति॥यत्पत्तिज्ञानंप्रमा॥
कालमाह॥स्मृतिस्मरणकारणकंसंकलनंयत्पत्तिज्ञानंतदेवेदंतत्सदृशंतद्विलक्षणंत
त्प्रतियोगीत्यादि॥अत्रदर्शनस्मरणकारणकत्वात्सादृश्यादिविषयस्यापियत्पत्तिज्ञानत्वमु
क्तंयेषांतुसादृश्यविषयमुपमानाख्यंप्रमाणांतरं॥तेषांवैलक्षण्यादिविषयंप्रमाणांतरमनुप ॥धन॥

क्तेत॥तथाचोक्तं॥उपमानंप्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनं॥तद्वैधर्म्यात्त्वमाणंकिंप्रा
तिपादनं॥इदमल्पंमहद्दूरमासन्नंशृंगीतिवा॥अपेक्षातःसमक्षेर्थेविकल्पसाधनांतर
मिति॥एषांक्रमेणोदाहरणंदर्शयन्नाह॥यथागवयंदेवदत्तः॥गोसदृशोगवयोगो
क्षणोमहिषइदमस्माद्दूरहस्वोयमित्यादीति॥आदिग्रहणेनपयोघृतेदीर्घसःस्यात्षट्
पादैर्भ्रमरःस्मृतः॥सप्तपर्णेसुतत्त्वज्ञैर्विज्ञेयोविषमच्छदः॥पंचवर्णोनवेऽङ्गेमेचकाख्य
एथुस्तनी॥युवतिश्चैकशृंगोपिगंडकःपरिकीर्तितः॥त्रयोप्यष्टनिःपादैःसिंहश्चारुत्रा
णान्वितः॥इत्येवमादिग्रहणानथाविधानेवमरालादीनवलोक्यतथासत्पदय।

ति॥यदातदातत्संकलनमपिप्रतिनिश्चानमुक्तं॥दर्शनस्मरणाकारणत्वाविशेषात्॥पर्वे॥
षांतुतत्प्रमाणांतरमेवोपपद्यते॥उपमानादेतत्प्रांतरंनविनाभावात्॥अथोहोवमरूपान
इत्याह॥छ॥उपलंभानुपलंभनिमित्तंव्याप्तिज्ञानमूहइदमस्मिन्सत्येवभवत्यसतिनभव
त्येवेतिचउपलंभः॥प्रमाणमात्रमत्रगृह्यते॥यद्विप्रत्यक्षमेवोपलंभनिष्ठोभवेत्॥तदासा
धनेसतुमेयेषुव्याप्तिज्ञानंनस्यात्॥अथव्याप्तिःसर्वोपसंहारेणप्रतीयते॥साकथमतींद्रिय
स्यसाधनस्यातींद्रियेणसाध्येनसंवेदितिनैवंप्रत्यक्षविषयेष्विवानुमानविषयेष्वपिव्या
प्तिरविरोधात्॥तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वात्प्रमाणमात्॥उदाहरणमाह॥यथाग्नावेवधूमस्तदभा ॥४४॥

वेनभवत्येवेतिचेति॥इदानीमनुमानेक्रमायातमितितल्लक्षणमाह॥साधनात्साध्यवि
ज्ञानमनुमानमिति॥साधनस्यलक्षणमाह॥छ॥साध्याविनाभावित्वेननिश्चितोहेरितिं
ननुत्रैरूप्यमेवहेतोर्लक्षणं॥तस्मिन्सत्येवहेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः॥तथाहि
पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते॥सपक्षेसत्वंत्वविरुद्धत्वापनोदार्थंविपक्षे
चासत्वमेवानैकांतिकमुदासार्थमिति॥तदुक्तं॥हेतोस्त्रिष्वपिरूपेषुनिर्णीतेनयुक्तिभि
तः॥असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतइतितद्युक्तं॥अविनाभावनियमनिश्चया
देवदोषत्रयपरिहारोपपत्तेः॥अविनाभावोह्यन्यथानुपपन्नत्वं॥तच्चासिद्धस्यनसंभा-

वेपेव॥अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्यनसिध्यतीत्यनिधानात्॥नापिविरुद्धस्यतल्ल-
क्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चितावितानाविनियमोक्तसाध्याविनाभावितयमलक्षणस्या-
नुपपत्तेर्विरोधात्॥अनिश्चारिणोपिनसन्दिग्धलक्षणवकाश्यस्तएवतत्तोन्यथानुपप-
त्तिरेवश्रेयसीनत्रिरूपतातस्यां॥सत्यामपियदुक्तलक्षणाभावेहेतोर्गमकत्वादर्शनात्
तथाहि॥असत्यामसत्पुत्रत्वादितरंतत्पुत्रवदित्यत्रत्रैरूप्यसंभवेपिनगमकत्वमुपलक्ष
ते॥अथविपक्षाद्व्यावृत्तिर्नियमवतीतन्ननदृश्यते॥ततोनगमकत्वमिति॥तदपिमुग्ध
विलसितमेव॥तस्मादविनाभावरूपत्वात्॥इतररूपसङ्गवेपितदभावेहेतोःस्व- ॥४५॥

साध्यमिद्धंप्रतिगमकत्वानिष्टेसैवप्रधानंलक्षणमव्याप्तमुपलक्षणीयमिति॥तत्सद्भा
वेवेतररूपद्वयनिरपेक्षतयागमकत्वोपपत्तेश्च॥यथासंत्यद्वैतवादिनोपिप्रमाणानी
ष्टानिष्टसाधनंदूषणान्यथानुपपत्तेर्नव्याप्यपक्षधर्मत्वं॥सपक्षान्वयोवास्ति॥केवलम
विनाभावमात्रेणागमकत्वप्रतीतेः॥यदप्यपरमुक्तं॥परैःपक्षधर्मताभावेपि॥काकस
कार्ष्ण्यद्धवलंधावादर्शनात्सापिगमकत्वायत्तिरिति॥तदप्येतेननिरस्तमन्यथानुपप-
त्तिबलेनैवापक्षधर्मस्यापिसाधुत्वात्सुपगमान्नवेदमास्तितंतोविनाभावएवहेतोःप्रधा
नंलक्षणमभ्युपगंतव्यं॥तस्मिन्सत्यसतित्रिलक्षणत्वेपिहेतोर्गमकत्वदर्शनादिति॥न

नैरूप्येहेतुलक्षणमव्यापकत्वात्।सर्वेषांहेतूनांकेवलेसाध्येसत्त्वेहेतोःसाधनस्यसपक्षेसतोऽपि स्वयंसौगतैर्गमकत्वेनाभ्युपगमात्।एतेनपंचलक्षणत्वमपियोगपरिकल्पितं।नहेतोरुपपत्तिमियत्तीत्यनिर्द्धारितंबोधव्यं।पक्षधर्मत्वंसत्यन्वयव्यतिरेकावबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेति।पंचलक्षणानिनैषामप्यविनाभावस्यपंचतैवबाधितविषैव स्याविनाभावायोगात्।सत्प्रतिपक्षस्यैवेतिसाध्याभासविषयत्वेनासम्यग्हेत्वाच्च।या ऽसत्पक्षविषयत्वाभावान्नदोषोऽवकल्पत्वात्।अतस्त्रिलं।साध्याविनाभावेत्वेवनिश्चितोहेतुरिति।इदानीमविनाभावनेदंदर्शयन्नाह।।सहक्रमभावनियमोविनाभावः ॥४९॥

ति।तत्रसहभावनियमस्यविषयंदर्शयन्नाह।।सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्चसहभावः इति।सहचारिणोरुपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्चदृष्टत्वशिंशपात्वयोरितिसम्यग्विषयोनिर्द्दिष्टः।क्रमभावनियमविषयंदर्शयन्नाह।।पूर्वोत्तरचारिणोःकार्य्यकारणयोश्चक्रमभावः।पूर्वोत्तरचारिणोःकृत्तिकोदयशकटोदययोः।कार्य्यकारणयोश्चधूमधूमध्वजयोःक्रमभावःनत्वेवंभूतस्याविनाभावस्यनयत्पक्षेणग्रहणंतस्यसन्निहितविषयत्वात्।नाप्यनुमानेनप्रकृतानुमानकल्पनायामितरेतराश्रयत्वप्रसंगात्।नहागमादेरपिनिश्चितविषयत्वेनप्रमाणसिद्धत्वान्ततोपितत्प्रतिपत्तिरि-

त्यारेकायामाह॥छ॥तर्कोक्तनिर्णयइति॥तर्कोद्यद्योक्तलक्षणऊहात्तन्निर्णयइति॥अ॥
इदानींसाध्यलक्षणमाह॥छ॥इष्टमबाधितमसिद्धंसाध्यमिति॥अत्रापरेदूषणमाचक्ष
ते॥आप्तानुज्ञायननोऽनुमानमनिष्टवादिरपीष्टत्वात्तदपिसाध्यमनुषङ्गतइतितेऽपि
वालिशाः॥अयुक्तमुक्तवापित्वात्॥अत्रहिसाधनमधिक्रियते॥तेनसाधनविषयत्वेने
ष्टमिष्टमुच्यते॥इदानींस्वनिर्दिष्टसाध्यलक्षणस्यविशेषणानिसफलयन्तसिद्धविशे
षणंसमर्थयितुमाह॥छ॥संदिग्धविपर्यस्तावुत्पन्नानांसाध्यत्वंयथास्यादित्यसिद्ध्य॥
र्थं॥तत्रसंदिग्धंस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यनधारणेनोभयकोटिपरामर्शिसंज्ञायाकलितंव॥ ॥४७॥

स्तूच्यते॥विपर्ययंतत्रविपरीतावभासिविपर्ययज्ञानविषयंभूतंरजतादि॥अव्युत्प
न्नंत्वनाभजातिसंस्थादिविशेषपरिज्ञानेनानिर्णीतविषयानध्यवसायग्राह्यमेषां॥
साध्यत्वप्रतिपादनार्थमसिद्धपदोपादानमित्यर्थः॥अथेष्टंबाधितविशेषणंक्व
समाफल्यंदर्शयन्नाह॥छ॥अनिष्टाधक्षादिबाधितयोःसाध्यत्वंमाभूदितीष्टबाधि
तवचनं॥अनिष्टोमीमांसकस्यानित्यःशब्दःप्रत्यक्षादिबाधितश्चाश्रावणत्वादिः॥अ
दिशब्देनानुमानागमलोकस्ववचनबाधितानांग्रहणंतदुदाहरणंचाकिंचित्करस्य
हेत्वाभासस्यनिरूपणावसरेस्वयमेवग्रंथकारःअपंक्षयिष्यतीत्युपरम्यते॥तत्रासिद्ध॥

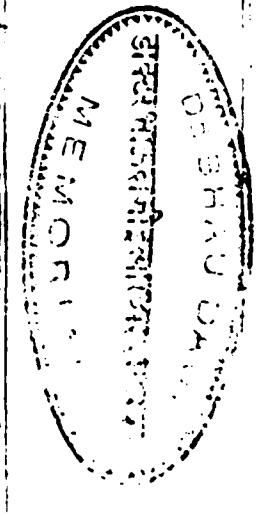

पदेशेतिवाद्यपेक्षयैवेष्टपदेशवाद्यपेक्षयेतिविशेषमुपदर्शयितुमाह॥छ॥नवासिद्ध
वदिष्टेशेतिवादेनेति॥अयमर्थोनहिसर्वेसर्वापेक्षयाविशेषणमपितुकिंचित्कमपु
हिश्यनवतीतिनासिद्धवदितिव्यतिरेकमुखेनोदाहरणं॥यथानासिद्धंशेतिवाद्यपेक्षया
नतथेष्टमित्यर्थः॥कुतएतदित्याह॥छ॥शब्दायनायहीच्छावक्तुरेव॥इच्छयाखलुविव
क्षीकृतमिष्टमुच्यते॥शब्दायनायहीच्छावक्तुरेवेति॥तच्चसाध्यंधर्मः॥किंवातद्विशिष्टो
धर्मीतिष्टच्छेतद्दर्शयन्नाह॥छ॥साध्यंधर्मः॥क्वचित्तद्विशिष्टोवाधर्मी॥सोपस्कारा
णिवाक्यानिनवंतिततोयमर्थोलभ्यते॥मात्रिकालापेक्षयात्वसाध्यंधर्मः॥क्वचित्त्वयो ॥४८॥

गकालापेक्षयातुतद्विशिष्टोधर्मीसाध्यः॥अस्यैवधर्मिणोनामांतरमाह॥छ॥पक्षइतियावत्॥
नन्वधर्मधर्मिसमुदायःपक्षइतिपक्षस्वरूपस्यपुरातनैर्निरूपितत्वाद्धर्मिणस्तद्व
चनेकथंनराद्धांतविरोधइतिनेवंसाध्यधर्माधारतयाविशेषितस्यधर्मिणः॥पक्षत्वव
चनेपिदोषोनवक्ष्यमाणरचनावैचित्र्यमात्रेणतात्पर्यमात्रेणतात्पर्यस्यनिराकृतत्वात्सिद्धांताविरोध २
त्॥अत्राहसौगतःनवयंनामधर्मीपक्षमपदेशमाक्॥तथापिसविकल्पबुद्धेपरिवर्त
मानएवनवास्तवःसर्वएवानुमानानुमेयव्यवहारोवृद्धारूढेनधर्मधर्मिन्यायेननव
हिःसदसत्त्वमपेक्षतइत्यनिधानादितितन्निरासार्थमाह॥छ॥यस्मिन्धर्मीतिअयम

र्थः।नियविकल्पबुद्धिर्वह्निरनवानासादितालंबनत्वाद्धर्मिणंव्यवस्थापयति।तदेवा-
सत्वेनतदाधारसाध्यसाधनयोरपिवास्तवत्वानुपपत्तेस्तबुद्धेः॥परंपर्यणापिवस्तु
व्यवस्थानिबंधनत्वायोगात्॥ततोविकल्पनाप्येनवाव्यवस्थापितःपर्वताहिर्विषयन २
वेनङ्गीनवधर्मितांधतिपद्यतइतिस्थितं॥धसिद्धोधर्मीति॥तत्सिद्धिश्चकुविधिकल्प
तःकविल्पमाणतःकविद्धोनयतइतिनैकांतकेनविकल्पाधिरूढेसंधमाणधसि-
द्धस्यवाधर्मित्वंनानुधर्मिणोविकल्पात्यतिपत्तौकिंतवसाध्यमित्याशंकायामाह॥छ॥
विकल्पसिद्धेतस्मिन्नतेरसाधे॥तस्मिन्धर्मिणिविकल्पसिद्धसत्तावतदपेक्षयेतरा ॥४॥

सत्ताधतेकिन्नपिसाधेसुनिर्णीतासंन्नद्धाधकधमाणवलेनयोग्यानुपलब्धिवलेनवे-
तित्रोषः।नत्रोदाहरणमाह॥छ॥नास्तिसर्वज्ञोनास्तिखरविषाणमितिसुगमं।नानुधा-
र्मिणिसिद्धसत्ताकेनावानावोनयधर्म्माणमसिद्धविरुद्धानैकांतिकत्वादनुमानविष
यत्वायोगात्कथंसतेतरयोःसाध्यत्वंसदुक्तं।नसिद्धेनावधर्मश्चेद्धनिवार्य्यनयाश्रि
तःविरुद्धोधर्मीनावस्यसामन्तासाध्यतेकथमितितदयुक्तं।मानसद्धत्पक्षेनावरूप-
स्यैवधर्मिणःधतिपत्तत्वात्।नचतत्सिद्धेतत्सत्वस्यापिधतिपत्तत्वाद्धर्थमनुमानं।त
दसुपेतमपिवैयात्याद्यदापरोनधतिपद्यतेतदानुमानस्यसमाफल्यात्।नचमानसङ्गा-

नाऽनुमानकर्मुमादिरपिसङ्गावसंभावनातोऽतिप्रसंगः।तद्ज्ञानस्यबाधकप्रत्ययस्यापाङ्गा-
तसत्ताकवस्तुविषयतयामानसप्रत्यक्षाणामत्वात्।कथंतर्हिभ्रमादेर्धर्मित्वमि
तिनचोद्यंधर्मिग्रहयोगकालेबाधकप्रत्ययानुदयात्।सत्वसंभावनोपपत्तेःनचसर्वा-
ज्ञादौसाधकप्रमाणसत्वेनसत्वंप्रतिसंधीतिः।मुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वा-
नमुख्यौद्भाविवसत्वनिश्चयात्।तन्नसंशयायोगात्।इदानींप्रमाणोभयसिद्धेधर्मिणि
किंसाध्यमित्याशंकायामाह।।७।।प्रमाणोभयसिद्धेत्रसाध्यधर्मविशिष्टता।साध्येऽति।
ग्राह्यःप्राग्विवचनांतोऽप्यर्थविशेषेकवचनांततयासंबध्यते।प्रमाणंद्वोभयंचविकल्पश्च ॥५०॥

माणद्वयेतात्पर्यसिद्धेधर्मिणिसाध्यधर्मविशिष्टतासाध्या।।अयमर्थः।प्रमाणप्रतिपन्नमपि
वस्तुविशिष्टधर्मधारतयाविवादपदमारोहतीतिसाध्यतांनातिवर्ततइति।एवमुभय
सिद्धेपिधर्मिण्युभा।।प्रमाणोभयसिद्धधर्मिक्रयंक्रमेणदर्शयन्नाह।।७।।अभिमानयंदेशः परि।
णामीशब्दइतियथेति।देशोहिवस्तुदेशेणसिद्धः।शब्दस्तूभयसिद्धः।नहिवस्तुदेशोवा
दस्त्रिभिरनियतदिग्देशकालावच्छिन्नाःसर्वेशब्दानिश्चेतुंपार्यंतिसर्वदर्शिनस्तुनिश्चये
पितंवस्तुनःनानर्थक्यात्।।योगकालापेक्षयाधर्मविशिष्टधर्मिणःसाध्यत्वमनिधाय
व्याप्तिकालापेक्षयासाध्यनियमंदर्शयन्नाह।।८।।व्याप्तौचसाध्यधर्मणेवेतिमुखमधर्मि।

णापिसाध्यत्वेकोदोषऽत्पन्नाह॥छ॥अन्यथातदघटनादिति॥उक्तविपर्ययेणान्यथाग्राह्यःध
र्मिणःसाध्यत्वेतदघटनात्॥व्याप्यघटनादितिहेतुः॥नहिधूमदर्शनात्सर्वत्रपर्वतोऽग्नि
मानितिव्याप्तिः॥अन्यथाकर्तुंशक्यमाणेविरोधात्॥नत्वनुमानेपक्षधर्मतायोगस्यासंभवात्॥ध
र्मिणोधर्मीत्यादिवचनमयुक्तं॥तस्यसामर्थ्यलब्धत्वात्॥तथापितद्वचनेपुनरुक्ततासंभ
वात्॥अर्थादापन्नस्यापिपुनर्वचनंपुनरुक्तमित्यभिधानादितिसौगतस्तन्नाह॥छ॥साध्यध
र्मधारसंदेहापनोदायगम्यमानस्यापिपक्षधर्मवचनं॥साध्यमेवधर्मस्तस्याधारस्तत्रसंदे
होमहानसादिःपर्वतादिर्वेतितस्यापनोदोव्यवच्छेदस्तदर्थंगम्यमानस्यापिसाध्यसाधनयो ॥५१॥

र्व्याप्यव्यापकभावप्रदर्शनायथानुपपन्नस्तदाधारस्यगम्यमानस्यापिपक्षधर्मवचनंप्र
योगः॥अत्रोदाहरणमाह॥साध्यधर्मिणिसाधनधर्मविशेषणायपक्षधर्मोपसंहारव
त्॥साध्येनसिद्धिशिष्टोधर्मीपर्वतादिस्तत्रसाधनधर्मविशेषणायपक्षधर्मोपसंहारवत्प
क्षधर्मस्यहेतोरुपसंहारउपनयस्तद्वत्इति॥अयमर्थः॥साध्यव्यापकसाधनप्रदर्शनेना
तदाधारावगतावपिनियतधर्मिसंबंधिनाप्रदर्शनार्थमेषोपनयस्तथासाध्यविशि
ष्टधर्मिसंबंधिनावबोधनायपक्षवचनमपीति॥किंचहेतुप्रयोगेपिसमर्थनमवश्यंव
क्तव्यमसमर्थितस्यहेतुत्वानैयोगात्॥तथावसमर्थनोपन्यासादेवहेतोःसामर्थ्यसिद्धत्वा॥

तदेहेत्वप्रयोगेनर्थक्यंस्यात्।हेत्वप्रयोगान्नावेकस्यसमर्थनमितिचेत्।पक्षप्रयोगान्नावेक्ष
हेत्ववर्तनामितिसमानमेतत्।तस्मात्कार्यत्वनावानुपलंननेदेनपक्षधर्मत्वादिनेदेनव
न्निधाहेत्वमुत्कासमर्थयमानेनपक्षप्रयोगोप्यनुपगंतव्यएवेति।अमुमेवार्थमाहाक्ष।कोवा
वान्निधाहेत्वमुत्कासमर्थयमानोनपक्षयतीति।कोवावादीप्रतिवादीवेत्यर्थः।किलार्थो।
वाक्षः युक्त्यापक्षप्रयोगस्यावश्यंनावेकः किलनपक्षयति।पक्षंनकरोत्यपित्वकरोत्पे।
वाकिंञ्चर्वंसमर्थयमानः।किंकृत्वाहेत्वमुत्कैवनपुनरनुत्केत्यर्थः।समर्थनंहिहेतोरसिद्ध
त्वादिदोषपरिहारेणस्वसाध्यसाधनसामर्थ्यरूपणप्रवर्तनं।तच्चहेत्वप्रयोगेनरका ।५२

लोपेरणंगीकृतमित्युक्तेतिवचनं।ननुनवमपक्षप्रयोगस्तथापिपक्षहेत्वदाहरणनेदेन
त्रावयवंमनुमानमितिसांख्यः।प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनेदेनचत्रयवयवमितिमी
मांसकः।प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनेदात्पंचावयवमितियोगः।तन्मतंमक
र्वनस्वमतसिद्धमवयवद्वयमेवोपदर्शयन्नाहाक्ष।एतद्द्वयमेवानुमानांगनोदा
हरणमिति ? एतयोःपक्षहेत्वोर्द्वयमेवनातिरिक्तमित्यर्थः।एवकारेणोदाहरणादि
व्यवच्छेदेसिद्धेपिपरमतनिरासार्थंपुनर्नोदाहरणमित्युक्तं।तद्धिकिंसाध्यप्रतिपत्त्यर्थमु
तस्विद्धेतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्वित्व्याप्तिस्मरणमितिविकल्पक्रमेणाह्वय

ओरिएण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

न्नाह॥छ॥नहितत्साध्यप्रतिपत्तेरंगंतन्नयथोक्तहेतोरेवव्यापारात्॥तदुदाहरणंसाध्यप्र-
तिपत्तेरंगंकारणंनेतिसंबंधः॥तन्नसाध्यप्रतिपत्तौयथोक्तस्यसाध्याविनाभावित्वेननिश्चि
तस्यहेतोर्व्याप्यरूपादितिद्वितीयविकल्पंश्लोकयन्नाह॥छ॥तदविनाभावनिश्चयार्थंवा
विपक्षेबाधकादेवतत्सिद्धेः॥तहितिवर्त्ततेनेतियतेनायमर्थः॥तदुदाहरणंनेनसाधे
नाविनाभावनिश्चयार्थंवानभवतीतिविपक्षेबाधकादेवतत्सिद्धेरविनाभावनिश्चय
सिद्धेः किंव्याप्तिरूपंनिदर्शनंतत्कथंसाकल्पेनव्याप्तिंगमयेत्॥अस्तुतरेषुव्याप्यर्थं
पुनरुदाहरणांतरमपि॥तस्मादपिव्याप्तिरूपत्वेनसामान्येनव्याप्तेरवधारयितुमशक्य ॥५२॥

त्वात्॥अपरापरतद्देतरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तेरेवाह॥छ॥व्याप्तिरूपंचनिदर्शनं॥
सामान्येनसाध्यव्याप्तिस्तत्रापितद्विप्रतिपन्नापेक्षयानवस्थानंस्याद्दृष्टांतांतरापेक्षणात्॥तत्रापिन
दाहरणेपितद्विप्रतिपन्नौसामान्यव्याप्तिविप्रतिपन्नावित्यर्थः॥श्लोकमाख्यातं॥तृतीय॥
विकल्पेदूषणमाह॥छ॥नापिव्यापिस्मरणार्थंतथाविधहेतूपयोगादेवतत्सिद्धेः॥गृहीत
संबंधस्यहेतूपदर्शनेनैवव्याप्तिसिद्धेरगृहीतसंबंधस्यदृष्टांतत्वेनापिनतत्स्मरणमनु
भूतविषयत्वात्स्मरणस्येतिभावः॥तदेवमुदाहरणप्रयोगस्यसाध्यार्थंप्रतिनोपयोगीत्वं॥प
क्षसंशयहेतुत्वमेवेतिदर्शयति॥छ॥तत्परमनिश्चीयमानंसाध्यधर्मिणिसाध्यसाधनेसं

देहयति॥तदुदाहरणंपरंकेवलमनिधीयमानंसाध्यधर्मिणिसाध्यसाधनेसंदेहय॥
ति॥संदेहवतीकरोति॥दृष्टांतधर्मिणिसाध्यसाधनोपदर्शनेपिसाध्यधर्मिणित॥
त्तिर्मयिसकर्त्तुमशक्यत्वादितिशेषः॥अमुमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनसमर्थयमानःआह॥
छ॥कुतोन्यथोपनयनिगमनेति॥अन्यथासंशयहेत्वत्वानावेकस्माद्धेतोरुपनयनिगमनेष
मुडपते॥अपरःआह॥उपनयनिगमनयोरप्यनुमानांगत्वमेवतदयोगेनिरवकरसा
ध्यसंवित्तेरयोगादितिातन्निषेधार्थमाह॥छ॥नचतेनदंगेसाध्यधर्मिणिहेत्वसाध्योर्वचि
नादेवासंशायात॥उपनयनिगमनेअपिक्षमाणलक्षणेतस्यानुमानस्यांगेननवतः सा॥ ॥५४॥

ध्यधर्मिणिहेत्वसाध्योर्वचनादेवेत्येवकारेणदृष्टांतादिकमंतरेणेत्यर्थः॥किंवानिधा
यापिदृष्टांतादिकंसमर्थनमवयवंवक्तुमसमर्थितस्यहेत्वत्वादितितदेववरंहेत्वरू
पमनुमानावयवोवास्तुसाध्यसिद्धौतस्यैवोपयोगात्तोदाहरणादिकमेतदेवाह॥छ॥सा
मर्थनंवावरंहेत्वरूपमनुमानावयवोवास्तुसाध्येतदुपयोगादिति॥अथवोवाशब्दोवा
क्यार्थेद्वितीयस्तुपक्षांतरसूचनेशेषमुगमं॥ननुदृष्टांतादिकमंतरेणमंदधियामव
बोधयितुमशक्यत्वात्कथंपक्षहेत्वधयोगमात्रेणतेषांसाध्यप्रतिपत्तिरितितत्राह॥छ॥
बालव्युत्पत्त्यर्थंतदयोगमेत्याख्यातवासौनवादेऽनुपयोगादिति॥बालानामल्पप्रज्ञा॥

नांव्युत्पत्त्यर्थतेषामुदाहरणादीनांन्नयोपगमेशास्त्रएवासौतन्त्रयोपगमोनवादेनहिवा
दकालेत्रिष्वाव्युत्पाद्याः॥व्युत्पन्नानांमतेतन्नाधिकारादिति॥बालव्युत्पत्त्यर्थंतन्नयोपग॥
मइत्यादिनाशास्त्रेसुपगतमेवोदाहरणादिन्नयमुपदर्शयितिः॥छ॥दृष्टांतोद्विधाऽन्वय॥
व्यतिरेकभेदादिति॥दृष्टावेनोसाध्यसाधनलक्षणोधर्म्मविन्वयमुखेनव्यतिरेकद्वारेण॥
वायन्नसदृष्टांतस्तत्पन्वर्थसंज्ञाकरणात्॥सद्विधैवोपपद्यते॥तन्नान्वयदृष्टांतंदर्शयन्ना॥
ह॥छ॥साध्यव्याप्तंसाधनंयत्रप्रदर्श्यतेसोन्वयदृष्टांतः॥साध्येनव्याप्तंनियतंहेत्वर्थ्यन्नप्र
दर्श्यतेव्याप्तिपूर्वकतयेतिभावः॥द्वितीयभेदमुपदर्शयति॥ह॥साध्याभावेसाधनाभावो ॥५५॥

यत्रकथ्यतेसव्यतिरेकदृष्टांतः॥नसत्पक्षोव्यतिरेकः॥तत्साधनोदृष्टांतोव्यतिरे॥
कदृष्टांतः॥साध्याभावेसाधनस्याभावएवेतिभावधारणंदृष्ट्यं॥क्रमप्राप्तमुपनयस्वरू
पंनिरूपयति॥छ॥हेतोरुपसंहारवचनमुपनयः॥पक्षदृत्पधाहारस्तेनायमर्थः॥हेतोःपक्षधा॥
र्मतोपसंहारवचनयइतिनिगमनस्वरूपमुपदर्शयति॥छ॥प्रतिज्ञायास्तुनिगमना॥
मिति॥उपसंहारइतिवर्त्तते॥प्रतिज्ञायाउपसंहारः॥साध्यधर्म्मविशिष्टत्वेनपक्षदर्शनंनि
गमनमित्यर्थः॥ननुशास्त्रेदृष्टांतादयोवक्तव्याएवेतिनियमात्कथंतत्रा॥
यमिहसूरिभिः॥प्रपंचेनमितिनोद्यं॥स्वयमनभ्युपगमेपिप्रतिपाद्यानुरोधेनङितमा॥

तानुमानिनिः प्रयोगपरिपाट्या प्रतिपत्तव्यात्॥मायाज्ञानतत्त्वरूपैः कर्तृनाक्षिप्यते॥
इतितत्त्वरूपमपि ज्ञात्वेनिधातव्यमेवेति॥तदेवंमतिनेदेनद्वित्रिवक्त्रः॥पंचावयवरू॥
पमनुमानंद्विप्रकारमेवेतिदर्शयन्नाह॥छ॥तदनुमानंद्वेधा॥तद्द्वैविध्यमेवाह॥छ॥स्वा
र्थपरार्थनेदाद्धिति॥स्वपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वाद्धि॥विधमेवेतिनावः स्वार्थनुमा॥
ननेदंदर्शयन्नाह॥छ॥स्वार्थमुक्तलक्षणं॥साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमितिह्यागुक्तं॥
लक्षणंयस्यतत्तथोक्तमित्यर्थः॥द्वितीयमनुमाननेदंदर्शयन्नाह॥छ॥परार्थंत्रतदर्थपराम
र्शिवचनाज्जातमितिं॥तस्यस्वार्थानुमानस्यार्थः॥साध्यसाधनलक्षणःतंपरामृशतीत्येवं॥ ॥५६॥

ग्रीलंतदर्थपरामर्शिनश्चतच्चवनंचतस्माज्जातमुत्पन्नंविज्ञानंपरार्थानुमानमिति॥ननुव
चनात्मकंप्परार्थानुमानंप्रसिद्धंतत्कथंतदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्पपरार्थानु॥
मानत्वमनिदधतानंगृहीतमितिनवाच्यमचेतनस्पसाहात्म्यमितिहेत्वभावेननिरू॥
पचरितप्रमाणभावाभावान्मुख्यानुमानहेत्वभावेननस्पोपचरितानुमानमपेक्ष्योनवार्य
तणवात्तदेवोपचरितं॥परार्थानुमानत्वं॥तच्चवनस्पावार्य्यःवाह॥छ॥तच्चवनमपितद्धेत्व
त्यादिति॥उपचारोहिमुख्यामावितिं॥प्रयोजनेनिमित्तेचप्रवर्त्तते॥तन्नवचनस्पपरार्थ
नुमानत्वेनिमित्तंनहेत्वत्वेनतस्पप्रतिपाद्यानुमानस्पहेत्वस्तद्धेत्वस्तस्पभावस्तत्वं॥तस्मात्ति

मित्तानुवचनमपिपरार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपिपरार्थानुमानमितिसंबंधः॥कार
णेकार्यस्योपचारात्॥अथवातत्प्रतिपादकानुमानंहेतुर्यस्यतद्धेतुस्तस्मिन्नावस्तत्वंतत
स्तद्वचनमपितथेतिसंबंधः॥अस्मिन्सतीदंकार्यंकारणस्योपचारइतिशेषः॥वचनस्यानु
मानत्वेचत्रयोऽवयवाःप्रतिज्ञादयइतिशास्त्रेव्यवहारएवज्ञानात्मन
इतिव्यवहारस्यशास्त्रकल्पनत्वात्॥तदेवंसाधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमित्यनुमा
नसामानसामान्यलक्षणंतदनुमानंद्वेधेत्यादिनातत्प्रकारेचसप्तपंचमनिधायसाध
नमुक्तलक्षणंपक्षधर्मकमप्तिसंक्षेपेणनिद्यमानंद्विविधमित्युपदर्शयतिसंक्षेपेण ॥५७॥

र्द्वैधोपलब्धिभेदादिति॥सुगममेतत्॥तत्रोपलब्धिर्विधिसाधिकैवानुपलब्धिःप्रतिषे
धसाधिकैवेतिपरस्परनियमंविघटयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषेणविधिप्रतिषे
धसाधनत्वमाहसाधनुपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्चेति॥गतार्थमेतत्॥इदा
नीमुपलब्धेरपिसंक्षेपेणविरुद्धाविरुद्धभेदात्द्वैविध्यमुपदर्शयन्नविरुद्धोपलब्धेर्वि
धौसाध्येविस्तरेणभेदमाहसाधाविरुद्धोपलब्धिर्विधौषोढाव्याप्यकार्यकारणपूर्वो
त्तरसहचरभेदादिति॥पूर्ववच्चोत्तरंचसहचरेतिद्वंद्वःपूर्वोत्तरसहचरइत्येतेनप्रत्येकमनुकर
णनिर्देशःद्वंद्वात्श्रूयमाणंचरशब्दंप्रत्येकमभिसंबध्यतेतेनायमर्थः॥पूर्ववच्चोत्तरच

MEMORIAL DR BHAU DAJI

रसहचरादितिपश्चाद्व्याप्तिनिश्चयसहकृतः॥अत्राहसौगतः॥विधिसाधनेहिविधमेव
स्वभावकार्यमिष्यते॥कारणमन्तरेणकार्यंविनाभावाभावादलिंगत्वं॥नावश्यंकारणानि
कार्यवंतिभवंतीतिवचनात्॥अथतिवहसामर्थ्यंकार्यमतिगमकत्वमित्यपिनोन
यं॥सामर्थ्यंहीतीहियतयाविद्यमानस्यापिनिश्चेतुमशक्यत्वादितितदसमीहितासिध्य २
तमितिदर्शयन्नाहः॥नारसादेकसामग्र्यनुमानेनरूपानुमानमिष्टमेवकिंचि
त्कारणंहेतुर्यत्रसामर्थ्यप्रतिबंधकारणांतरावैकल्पेसति॥आस्वाद्यमानाद्विरसान्न
ह्यनिकासामग्र्यनुमीयतेऽतोरूपानुमानंनभवतिशक्तोहिरूपहेतुःसजातीयंरू ॥५८॥

पहेतोरलहेतुंकार्यंजनयेन्नेवविजातीयंरसलहेतुंकार्यंकरोतीतिरूपानुमान
मिष्टमेवकिंचित्कारणंहेतुः॥शक्तस्यरूपहेतोस्सजातीयरूपहेतोरा
प्यनिवारादव्यवधानसमानकालरूपघटितपंचयोगात्॥नह्यनुकूलमात्रमंत्रपदा
र्थोवाकारणंलिंगमीष्यतेयेनमणिमंत्रादिनासामर्थ्यप्रतिबंधात्॥कारणांतर
वैकल्येनवाकार्याप्रतिनिवारित्वंस्यात्॥द्वितीयहेतोःकार्यप्रत्यक्षीकरणेनानुमाना
नर्थक्यंवाकार्यविनाभावितयानिश्चितस्यविशिष्टकारणस्यतादृलिंगत्वेमांगी
करणात्॥अत्रसामर्थ्यप्रतिबंधकारणांतरावैकल्यंचनिश्चीयतेऽतस्यैवलिंगत्वं

नान्यमेति॥नोक्तदोषप्रसंगः॥इदानीं पूर्वोत्तरक्षणयोः स्वभावकार्यकारणेऽनंतर
भावाद्भेदांतरत्वमेवेति दर्शयति॥छ॥नवपूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्यंतदुत्पत्तिर्वा का
लव्यवधानेतदनुपलब्धेरिति॥तादात्म्यसंबंधेसाध्यसाधनयोः स्वभावहेतावंतर्भा
वः॥तदुत्पत्तिसंबंधेचकार्यकारणेवांतर्भावोविभाव्यते॥नचतदुभयसंभवः॥काल
व्यवधानेतदनुपलब्धेः॥सहभाविनोरेवतादात्म्यसंभवादनंतरयोरेवपूर्वोत्तरक्षण
योर्हेतुफलभावप्रसिद्ध्यात्॥व्यवहितयोस्तदघटनात्॥ननुकालव्यवधानेपिकार्य
कारणभावोदृश्यतेवायश्चाङ्गुल्यवकुंचनानंतरमविलंबोधोर्ध्वंगुलिरिष्योर्वेति ॥५९॥

तत्परिहारार्थमाह॥छ॥नाव्यतीतयोर्मरणाङ्गुल्योरपिनारिष्टोर्ध्वोन्नतिहेतुत्वं
मुख्यमेतत्॥अत्रैवोपपत्तिमाह॥छ॥तद्व्यापाराश्रितंहितज्ञानाविलंबहिताहेयस्या
दर्थक्रियायस्मात्तत्कारणस्यभावेकार्यस्यभावित्वं॥तज्ज्ञानाविलंबे॥तद्व्यतद्व्यापाराश्रितं॥
तस्मात्तज्ज्ञतयोः कार्यकारणभावयोरुत्पत्तेः॥अन्वयमर्थः॥अन्वयव्यतिरेकसमधिग
म्योहिसर्वत्रकार्यकारणभावः॥तौचकार्यंप्रतिकारणव्यापारव्यपेक्षावेवोपपद्येते॥
कुलालस्यैवकलसंप्रतिनचांतिव्यवहितेषुतद्व्यापाराश्रितत्वमितिसहचरस्याप्यु क्त
हेतुत्वेनतमविंदर्शयति॥छ॥सहचारिणोरपिपरस्परपरिहारेणावस्थानात्सहोत्पा।

द्याद्य॥हेत्वंतरत्वमितिशेषः॥अयमनिष्टायः॥परस्परपरिहारेणोपलंभान्नाद्यात्मा हे
नवात्वनाद्यहेतावनंतर्भावः॥सहोत्पादाद्य॥नकार्यकारणेचेति॥नचसमानसमयवा
र्त्तिनोःकार्यकारणभावः॥सव्येतरगोविषाणवत्॥कार्यकारणयोः॥प्रतिनियमानाद्यप्र
संगाद्य॥तस्माद्धेत्वंतरत्वमेवेति॥इदानीमाप्यहेत्वंक्रमप्राप्तमुदाहरन्नुक्तान्वयव्यतिरे
कपुरःसरंप्रतिपाद्याश्रयवशात्प्रतिपादितप्रतिज्ञाद्यवयवपंचकंदर्शयति॥छ॥अ
रिणामीत्याद्यः॥कृतकत्वाद्यंवमावंदृष्टोयथाघटः॥कृतकश्चायंतस्मात्परिणामीति
यमुनपरिणामीमनकृतकोदृष्टोयथावंध्यास्तनंधयः॥कृतकश्चायंतस्मात्परिणामी॥ ॥६०॥

तिशब्दोत्पत्तौअपेक्षतपरव्यापारोहिनावःकृतकउच्यते॥तच्चकृतकत्वंनकूटस्थनित्य
पक्षेनापिक्षणिकपक्षेकिंतुपरिणामित्वेसत्येवेत्यर्थेवक्ष्यते॥कार्यहेतुमाह॥छ॥अस्त्य
त्रदेहिनिबुद्धिर्व्याहारादेःकारणहेतुमाह॥छ॥अस्त्यत्रछायाछत्रात्॥अथपूर्ववत्रहे
तुमाह॥छ॥उद्दिष्यतिशाकटंकृतिकोदयात्॥मुहूर्त्तादितिसंबंधः॥अथोत्तरचरःछउ
द्गाद्दारणिःशाकृतएव॥अत्रापिमुहूर्त्तात्शागितिसंबंधनीयं॥ततएवकृतिकोदया॥
देवेत्यर्थः॥सहचरलिंगिमाह॥छ॥अस्त्यत्रमात्रलिंगेरूपंरसात्॥विरुद्धोपलब्धिमाह॥छ
विरुद्धतदुपलब्धिःप्रतिषेधेतथेति॥प्रतिषेधेसाध्येप्रतिषेधेनविरुद्धानांसंबंधिनस्ते

व्यापादयतेषामुपलब्धयइत्यर्थः॥तथेतिबोद्धेतिभावः॥तत्रसाध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिम॥२
ह्वा॥नात्यन्तशीतस्पर्शोऽग्न्यादिति॥शीतस्पर्शप्रतिषेधेनहिविरुद्धोग्निस्तद्व्याप्योष्ण
मिति॥विरुद्धकार्योपलंभमाह॥छ॥नात्यन्तशीतस्पर्शोधूमात्॥अत्रापिप्रतिषेधस्यसाध्य॥
स्यशीतस्पर्शस्यविरुद्धोग्निस्तत्कार्यंधूमइति॥विरुद्धकारणोपलब्धिमाह॥छ॥नास्मिन्
शरीरेणिमुखमस्तिहृदयशल्यात्॥मुखविरोधिदुःखंतत्कारणंहृदयशल्यमिति॥विरु
द्धपूर्वचरमाह॥छ॥नोदेष्यतिमुहूर्त्तंशकटंरेवत्युदयात्॥शकटोदयविरुद्धोद्यश्चित्पुन
र्यस्तत्पूर्वचरोरेवत्युदयइति॥विरुद्धोत्तरचरलिंगमाह॥छ॥नोदगाद्धरणिर्मुहूर्त्तात्पूर्वंपु ॥६१॥

ष्योदयात्॥तरण्युदयविरुद्धोहिपुनर्वसूदयस्तदुत्तरचरःपुष्योदयइति॥विरुद्धसहचर
माह॥छ॥नात्यन्तनिम्नोपरतामाम्नावोर्वाग्गाहर्त्रनादिति॥परभागाभावस्यविरुद्धस्य
दृग्नावस्तत्सहचरोर्वाग्गाहइति॥अविरुद्धानुपलब्धेरेवमाह॥छ॥अविरुद्धानुपल
ब्धिः॥प्रतिषेधेसप्तधास्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वोत्तरसहचरानुपलंभनेदादि॥
ति॥स्वभावादिपदानांद्वंद्वस्तेषामनुपलंभइतिपञ्चम्यन्तषष्ठीतत्पुरुषः॥समासः॥स्वभावा
नुपलंभोदाहरणमाह॥छ॥नात्यन्तशीतलेघटेनुपलब्धेः॥अत्रापिशब्दपरमाण्वादिनि
र्विचारपरिहारार्थमुपलब्धिलक्षणप्राप्तेसतीतिविशेषणमुन्नेयं॥व्यापकानुप

लब्धिमाह॥ख॥नास्पन्नशिंशपाद्दृष्टानुपलब्धेश्शिंशपात्वहिदृष्टत्वेनव्याप्तंतदभावेन
तव्याप्तशिंशपायाश्चाप्यभावः॥कार्यानुपलब्धिमाह॥नास्पन्नाग्नितिवक्तुंसामर्थ्योनिधू
मानुपलब्धेः॥अग्नितिवक्तुंसामर्थ्यंहिकार्यंधूमस्यानुपहतशक्तिकत्वमुच्यतेतदभा
वश्चकार्यानुपलंभादिति॥कारणानुपलब्धिमाह॥ख॥नास्पन्नधूमोनतेःपूर्वचरानु
पलब्धिमाह॥ख॥ननवप्तिमूक्ष्मंतेत्राकंटंक्रतिकोदयानुपलब्धेरनंतरचरानुपल
ब्धिमाह॥नोहरणिर्मुक्ष्मंतस्मात्कृत्तिकोदयः॥अतएवकृत्तिकोदयानुपलब्धेरेवेत्यर्थः॥म
हचरानुपलब्धिःग्रामकालेत्याह॥ख॥नास्पन्नसमग्रलायामुन्नामोनामानुपलब्धेरवि ॥६२॥

देकार्यविरुद्धानुपलब्धिर्विधौ वेतितामेवप्रदर्शयिष्यमा
ख॥विरुद्धानुपलब्धिर्विधौत्रेधाविरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिभेदात्॥वि
रुद्धकार्योपलब्धिर्विधौसंभवतीतिविरुद्धकारणकार्यस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्रविरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह॥ख॥यथाप्रमाणिनिषिद्धविशेषोप्रमाणिनिरामय
पुरुषानुपलब्धेरिति॥निषिद्धविशेषस्यहिविरुद्धस्यस्वभावस्यकार्यंनिरामयपुरुष
स्यानुपलब्धिरिति॥विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह॥ख॥अस्पन्नेदेहिनिःखमिष्ट
संयोगाभावात्॥निःखविरोधिसुखंतत्कारणमिष्टसंयोगस्तदनुपलब्धिरिति॥विरु

DR BHAU ... MEMORIAL

दस्वभावानुपलब्धिमाह ॥ ॥ अनेकांतात्मकंवस्त्वेकांतस्वरूपानुपलब्धेः ॥ अनेकांतात्मकविरोधीत्यादेकांतः ॥ तत्पुनस्तद्विषयविज्ञानं ॥ तत्प्रमिथ्याज्ञानरूपतयोपलंभसंभवात् ॥ तत्स्वरूपमवासत्वाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ननुस्वभावोपलब्धिरेवास्तु किमर्थमेषा स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिः ॥ नैवं परंपरयाविरोधिकार्यलिंगानोत्वत्फलमुपलंभसंभवात् ॥ तत्रापिकिमितिनाद्यैरुदाहृतानीत्याशंक्याह ॥ ॥ परंपरयासंभवत्साधनसंभेदोक्तनविनीयं ॥ अन्यैवैवेषुकार्यादिस्थित्यर्थः ॥ तत्रैवसाधनस्योपलक्षणार्थमुदाहरणद्वयंब्रह्मद्वैतियमिति ॥ अमूदृशवक्रेशिवकः खात्सात् ॥ एतच्चकिंसंज्ञिकंकोतनर्भवतीत्याशंकायामाह ॥ ॥ का ॥६२॥

र्यकार्यमविरुद्धकार्योपलब्धावंतर्भवितीयमितिसंबंधः ॥ शिवकस्यहिकार्यंछत्रकंतस्यकार्यंछत्रसः ॥ इतिदृष्टांतद्वारेणद्वितीयमुदाहरतिछत्राभावस्तत्रगुहायांमृगकीडनंमृगारिसंज्ञदृष्टात् ॥ कारणविरुद्धकार्यंविरुद्धकार्योपलब्धौयथेति ॥ मृगकीडनस्यहिकारणंमृगस्तस्यविरोधीमृगारिस्तस्यकार्यंतच्छदृष्टमिति ॥ इदंयथाविरुद्धकार्योपलब्धावंतर्भवितितथाप्रकृतमपीत्यर्थः ॥ बालव्युत्पत्त्यर्थंपंचावयवप्रयोगइत्युक्तं ॥ व्युत्पन्नंप्रतिकथंप्रयोगइतिशंकायामाह ॥ ॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तुतयोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यैवया ॥ व्युत्पन्नस्यव्युत्पन्नायवाप्रयोगः ॥ क्रियतेऽनिश्चेषः ॥ तयोपप-

त्यातथासाध्येसतेवोपपत्तिरित्तया॥अन्यथानुपपत्त्यैवत्वा॥अन्यथासाध्याभावेनुपपत्ति
रित्तया॥तामेवानुमानमुद्रामुन्मुद्रयति॥छ॥अनेनमानयेदेवंस्तंभेवधूमवत्वोपपत्तेर्धू
मवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वेति॥ननुतदतिरिक्तदृष्टांतादेरपिव्याप्तिग्रहणेउपयोगित्वा
त्तस्योत्पत्तौपक्षधर्मतायाकथंतदप्रयोगइत्याह॥छ॥हेतुप्रयोगोहियथाव्याप्तिग्रहणंविधी
यतेसाचतावन्मात्रेणोत्पन्नेरवधार्यतइति॥हित्रार्थेयस्माद्यथाव्याप्ति
ग्रहणंव्याप्तिग्रहणातिरिक्तमेणैवहेतुप्रयोगोविधीयते॥साचतावन्मात्रेणोत्पन्नेस्व
योपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यावावधार्यते॥दृष्टांतादिकमंतरेणैवेत्यर्थः॥यथादृष्टांतादे॥ ॥६४॥

र्व्याप्तिग्रहणंसत्यनंगत्वं॥तथाचाक्षपंक्षितमितिनेहपुनःप्रतन्यते॥नापिदृष्टं
तादिप्रयोगःसाध्यसिद्ध्यर्थंफलवानित्याह॥छ॥तावतासाध्यसिद्धिः॥चकारेणैवका
रार्थेनिश्चितविपक्षासंभवहेतुप्रयोगमात्रेणसाध्यसिद्धेरित्यर्थः॥तेनपक्षप्रयोगोपि॥
सफलइतिदर्शयन्नाह॥छ॥तेनपक्षस्तदाधारसूचनायोक्तः॥यतस्तथोपपत्त्यन्यथा
नुपपत्तिप्रयोगमात्रेणव्याप्तिग्रहणंसिद्धतेनहेतुतापक्षस्तदाधारसूचनाय॥साध्यवा
सस्तदाधारसूचनायोक्तस्तेनोयदुक्तंपरेणतद्भावहेतुनावोहिदृष्टांतेनतद्वेदिनः
व्याप्तेर्विदुषांवाग्मीरेवंहेरेवहिकेवलरितितन्निरस्तं॥व्युत्पन्नंप्रतियथोक्तहेतुप्र

योगेपिपक्षधर्मयोगात्तावेसाधनस्यनियताधारतानवधारणात्॥अथानुमानस्वरूपं
प्रतिपाद्येदानींक्रमप्राप्तमागमस्वरूपंनिरूपयितुमाह॥छ॥आप्तवचनादिनिबंध
नमर्थज्ञानमागमइति॥योयत्रावंचकःसतत्राप्तः॥आप्तस्यवचनमादिग्रहेनागृह्या
दिसंज्ञापरिग्रहः॥आप्तवचनआदिर्यस्यसतथोक्तंतन्निबंधनंयस्यार्थज्ञानस्येति
आप्तग्रहेपाठादनादपौरुषेयत्वमवच्छेदः॥अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्यानि
वायमूचनस्यवनिरासः॥नत्वसंनवीहलक्षणं॥ग्रहस्यनित्यत्वेनापौरुषेयत्वादप्रमा
णीतत्वायोगात्तनित्यत्वंच॥तदवयवानांवर्णानांव्यापकत्वान्नित्यत्वाच्चनित्यतव्यापक ॥६५॥

त्वमसिद्धं॥एकत्रप्रयुक्तस्यगकारादेःप्रत्यभिज्ञयादेशांतरेपिग्रहणात्॥सूर्वायंगका
रइतिनित्यत्वमपितयैवावसीयते॥कालांतरेपितस्यैवगकारादेर्निश्चयात्॥इतो
वानित्यवं॥ग्रहस्यसंकेतान्यथानुपपत्तेरितितथाहि॥गृहीतसंकेतस्यग्रहस्यध्वंसे
सत्यगृहीतसंकेतःग्रहः॥इदानीमत्यंतोपलभ्यते॥इतितत्कथमर्थप्रत्ययःस्यात्॥न
चासौननवतीतिसएवायंसइतिप्रत्यभिज्ञानस्यात्रापिमूलत्वाच्च॥नचवर्णानांग्रा
हस्यवानित्यत्वेसर्वैःसर्वदाश्रवणप्रसंगः॥सर्वदातदभिव्यक्तेरसंनवात्॥तदसंनवश्च
निर्व्यंजकवायूनांप्रतिनियतत्वात्॥नचतेषामनुपपन्नत्वंप्रमाणप्रतिपन्नत्वात्॥तथा॥

हि॥वल्कमुखनिकटदेशावस्थितिनिश्चयेनाध्यक्षेणकंडाकावायवोगृह्यंते॥इदंदेशास्थि
तेनमुखसमीपस्थितत्वलचलनादनुमीयंते॥श्रोत्रश्रोत्रदेशेशब्दश्रवणान्यथानुपपत्तेरर्था
पत्यापिनिश्चीयंते॥किंचोत्पत्तिपक्षेपिसमानोयंदोषस्तथाहि॥वाय्वाकाशसंयोगादसम
वायकारणाद्वाकाशाच्चसमवायकारणादिदेशाद्यविभागेनोत्पद्यमानोयंशब्दोनस॥
वैरनुभूयते॥अपिचनियतदिग्देशस्थैरेवतथाभिमुखमानोपिनाप्यभिमुखीकर्य
मुन्नयश्चापिसमानत्वादेवाह॥अप्येतास्त्वादिसंयोगैर्यथान्योवर्णोनिक्रियते॥त
थाध्वंतरसारिणितास्त्वादिभिरन्योध्वनिर्नारभ्यते॥इत्युत्पत्तिपक्षोः॥समानत्वे॥ ॥६६॥

नैकत्रैवपर्यनुयोगावसरइतिसर्वंस्वस्थं॥मानुहार्तानांतदात्मकस्यवाशब्दस्यकौट॥
स्थनित्यत्वंतथापनादिपरंपरायातत्वेनवेदस्यनित्यत्वात्मकतलक्षणस्यायाप॥
कत्वंनचश्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवासेतियुक्तंवक्तुमधुनातत्कर्तृरनुपलं॥
नादतीतानागतयोरपिकालयोस्तदनुमापकस्यलिंगस्यावानतदभावोपिसर्वदा॥
प्तींद्रियसाध्यसाधनसंबंधसेंद्रियग्राह्यत्वायोगात्॥यत्पक्षसपतिपत्तमेवहिलिंग॥
मनुमानंहिएहीतसंबंधस्यैकदेशासंदर्शनादसन्निकृष्टेर्थेबुद्धिरुत्पद्यमानात्॥ना॥
पर्वापिनेस्तत्सिद्धिरनन्यथाभूतस्यार्थस्यानुपपद्यमानोपमेययोरबत्पत्तत्वाच्च॥ना

मुपमानंसाधकंकेवलमनावश्यमाणमेवावश्रिष्यते।तच्चतदनावसाधकमितिनच्चपु
रुषमज्ञववदस्मापिदुःसाध्यत्वात्।संज्ञायापत्तिस्तदनावसाधकंश्रमाणंनोमुक्तत्वा
त्।अधुनाहितदनावेश्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः।कालयोरनुमानंतदनावसाधका
मितिचेन्नातीतानागतौकालौवेदकारविवर्जितौ।कालग्राह्यनिश्चेयत्वादिदानीत
नकालवत्।वेदस्याध्ययनंसर्वंतदध्ययनपूर्वकंवेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनंय
थेति।तथापौरुषेयोवेदः।अनवस्थितसंश्रदायत्वेसत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्।आका
शवत्।अर्थापत्तिरपिश्रमाणमेवलक्षणेस्वार्थेस्वानन्यथाभूतस्यदर्शनमनश्चेवनिश्चीयते ॥६७॥

धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्यवेदस्यावगमनागहस्त्रिनिःकर्तृमत्रकत्वात्।अतीन्द्रियार्थ
दर्शिनश्चानावात्।सामाण्यमपौरुषेयतामेवकल्पयतीति।अत्रचनिविधीयते।अथनाव
इक्तोवर्णानांव्यापित्वेनित्यत्वेचश्रत्यभिज्ञाश्रमाणमितिनदसत्।श्रत्यभिज्ञायास्तत्रा
श्रमाण्यायोगात्।देशांतरेपितस्यैववर्णस्यसत्त्वेखंडशैःघटोपलब्धिःस्यात्।नहिसर्वत्र
व्याप्यावर्त्तमानस्यैकस्मिन्देशेसामस्त्येनग्रहणमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वश्रसंगा
त्।घटादेरपिव्यापकत्वश्रसंगः।श्राकंहिवक्रमेवंघटः।सर्वगतश्चक्षुरादिसन्निधा
नादनेकत्रदेशेश्रतीयतइति।ननुघटोत्पादकस्यमृत्पिंडादेरनेकस्योपलंभादने।

MSU BARODA

कत्वमेव ॥ तथामहदणुपरिमाणसंज्ञवाच्चेति ॥ तच्चवर्षाघपिसमानं ॥ तत्रापिप्रतिनि
यतताल्वादिकारणकलायमत्तीद्यादिधर्मभेदस्यसंज्ञवाविरोधात् ॥ ताल्वादी ॥
नांसंङकत्वमत्रैवनिषेत्स्यतऽत्पासांतावदेतत् ॥ अथमाभित्वेपिसर्वत्रसर्वति ॥
नाहनिमत्वान्नदोषोयमितिचेन्न ॥ तथासतिसर्वथैकत्वविरोधान्नहिदेशभेदेनयु ॥
गपन्नासर्वतिनाप्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यमाणविरोधात् ॥ तथाचयोगः ॥ घटे
कंगकारादिवर्णेनिकएवायुगपदभिन्नदेशतयातथैवसर्वत्रनोपलभ्यमान ॥
त्वात् ॥ घटादिवत् ॥ नसामान्येनव्यभिचारः ॥ तस्यापिसदाद्यपरिणामात्मकस्यानेकत्वा ॥६८॥

न्नापिपर्वताद्यनेकप्रदेशास्तस्मायुगपदनेकदेशास्थितपुरुषपरिदृश्यमानेनचंशा ॥
कादिनाव्यभिचारः ॥ तस्यापिदविष्टतयैकदेशास्थितस्यापिन्नांतिवशादनेकदेशास्था ॥
त्वेनप्रतीतेः ॥ नचान्नांतस्यान्नेनव्यभिचारकल्पनायुक्तेति ॥ नापिनलपात्रघतिविवे ॥
नतस्यापिचंङाकादिसन्निधिमपेक्षतथापरिणममानस्यानेकत्वात्तस्मादनेकप्रदेशो
युगपत्सर्वतिनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्यासंज्ञाव्यमानत्वात् ॥ तत्रप्रवर्तमानंघात्यजि
ज्ञानंनप्रमाणमितिलिखितं ॥ तथानित्यत्वमपिनघत्पत्तिज्ञानेननिश्चीयतऽति ॥ नित्यत्वं
हिएकस्मिन्कक्षणव्यापित्वं ॥ तच्चांतरालेसत्तानुपलंभेननश्वरतेनिश्चेतुंशक्यम् ॥

त्पत्तिज्ञानबलेनैवांतरालेसत्तासंभवसत्सप्रमाणादपिसंभवाविरोधात्॥नचघटा
दावप्येवंप्रसंगस्तत्रोत्पत्तावपरापरमृत्पिंडांतरलक्षणसकारणसंभाव्यमान
त्वेनांतरालेसत्तायाःसाध्यत्वेनाकांक्षात्वादनन्यकारणानामपूर्वाणांव्यापारसंभवा
नातोनांतरालेसत्तासंभवइति॥यद्यप्युक्तंसंकेतान्यथानुपपत्तेःप्रत्यक्षस्यनित्यत्व
मितीदमप्यसमंजसमेवानित्येपिघटादौप्रत्यक्षत्वात्तथाहि॥गृहीतसंकेतस्य
देहस्यघटत्वेसत्यगृहीतसंकेतइदानीमत्यंतदंडःसमुपलभ्यतइति॥देवदत्तो
नस्यात्तथाधूमस्यापिगृहीतव्याप्तिकस्यानुमानेऽनित्यधूमदर्शनाद्यक्तिविज्ञानाभाव ॥६८॥

श्च॥अथसादृश्यात्तथाप्रतीतेर्नदोषइतिचेदत्रापिसादृश्यवशादर्थक्रियायेकोदोषो
येननित्यत्वेऽनुरूपनिवेशआश्रीयते॥तथाकल्पनायामंतरालेसत्वमप्यदृष्टंनकल्पि
तंस्यादितिव्यभिचारिहेतुंमेनकालांतरतिनियतत्वान्नयुगपद्भुतिरिति॥तदप्य
सिद्धंतलक्षितंसमानेंद्रियग्राह्येषुसमानधर्मसुसमानदेशेषुविषयिविषयेषुनि
यमायोगात्॥तथाहि॥श्रोत्रंसमानदेशसमानेंद्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नानामर्थानांग्र
हणायप्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यननवतींद्रियत्वात्तद्वद्वर्तत॥यद्यावाप्रतिनियत
संस्कारकसंस्कार्यनिनवंति॥समानदेशसमानेंद्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नत्वेसतियुगप

दिंद्रियसंबद्धत्वात्॥घटादिवत्॥उत्पत्तिपक्षेपयंदोषःसमानइतिनवाच्यं॥मृत्पिंड
मदीपदृष्टांताभ्यांकारकमंडकपक्षयोर्विशेषसिद्धेरित्यलमतिजल्पितेन॥यद्वा।
नित्यत्वादितित्वेनवेदस्यापौरुषेयत्वमिति॥तत्रकिंशब्दमात्रस्यानादितित्वमुत
विशिष्टानामिति॥आद्येपक्षेयणवन्नाशलौकिकानणवैदिकाश्चत्यल्पमिदमनिधी
यतेवेदणवापौरुषेयइति॥किंवासर्वेषामपिशास्त्राणामपौरुषेयतेति॥अथवि।
शिष्टानुपूर्वीकाणवन्नाशश्चअनादित्वेनानिधीयंतेतिषामवगतार्थतामनवगतार्थी।
नांवाअनादितिस्पाद्यदिति॥चपुनरःपक्षसदाज्ञानलक्षणमक्षामाणमनुषजंतेअ ॥७०॥

थकआद्येःपक्षआश्रीयतेतदाआप्ताताराःकिंविद्वानवेयुःसर्वज्ञावा॥यद्यपद्येपुर।
धिगमसंबंधानामन्यथाप्यर्थस्यकाल्पयिंतुंशक्यत्वात्॥मिथ्यात्वलक्षणमक्षामाणं।
स्यातपुरुषे॥अयमर्थोनायमर्थइतिशब्दावदंतिना॥कल्पोयमर्थःपौरुषेयेत्वयागा।
शिविप्लुताः॥किंचकिंविद्वाआप्तातार्थविशेषादनिहोत्रंजुहुयात्॥स्वर्गकामइ
त्यस्यवाक्यस्यशब्दमांसमित्यपिवाक्यार्थःकिंनस्यात्॥संशयलक्षणमक्षामाणंवा॥अथ
सर्वविद्वेदितार्थाएववेदानांदिपरंपरायातइतिचेत्॥हंतधर्मेचोदनैकप्रमाणामिति
हतमेतत्॥अतींद्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्यपुरुषस्यसद्भावेचतच्चनास्तीवोद

मावदवबोधकत्वेनप्रामाण्यविरुद्धस्यपुरुषानावसिद्धेस्तत्प्रतिबंधकंस्यात्॥अथत
द्व्याख्यातृणांकिंचिद्रूपत्वेपियथार्थव्याख्यानंपरंपरायानवच्छिन्नसंतानत्वेनसत्या।
र्थविषयबोधोवक्तीयतइतिचेत्॥नकिंचिज्ज्ञानामतींद्रियार्थेषुनिःसंशयव्याख्यानायो
गादंधेनाक्रष्यमाणस्यांधस्यानिष्टदेशापरिहारेणानभिमतपथप्रापणानुपपत्तेःकिं
चाप्तादिव्याख्यानपरंपरागतत्वेपिवेदार्थस्यगृहीतविस्मृतसंबंधवक्तृताकौशल।
दुष्टाभिप्रायतयाव्याख्यानस्यान्यथैवकरणादिविसंवादायोगाद्प्रामाण्यमेवंस्या
द्दृश्यंतेऽधुनातनाअपिडोत्तिःशास्त्रादिषुरहस्ययथार्थमवयंतोपिपुरनिसं ॥७१॥

धेरन्यथाव्याचक्षाणाःकेचिज्ज्ञानंतोपिवक्तृताकौशलादन्यथोपदिशंतःकेचिद्वि
स्मृतसंबंधाश्चयथातथ्यमनिदधानाइतिकथमन्यथाज्ञानमविधिनियोग
वाक्यार्थविप्रतिपत्तिर्वेदस्यानुयाज्ञवल्क्यादीनांऋत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूप
णसंभावात्तस्मादनादिप्रवाहप्रतिष्ठत्वेपिवेदस्यायथार्थत्वमेवस्यादितिसिद्धं यथो
क्तमतीतानागतावित्यादिनापिस्वमतनिर्मूलनहेतुत्वेनविपरीतसाधनात्तदाभा
समेवेतिप्रतिपादयिष्यतीतानागतौकालौवेदार्थप्रतिपादिकौतौकालज्ञाप्तानिधेयत्वाद
धुनातनकालवदितिकिंवाकालज्ञाप्तानिधेयत्वमतीतानागतयोःकालयोर्ग्रहणस

तिनवति॥तद्ग्रहणंचनाध्यक्षतस्तयोरतींद्रियत्वादनुमाननस्तद्ग्रहणेपिनसाध्येन
संबंधस्तयोर्निश्चेतुंपार्यते॥अक्षत्पक्षगृहीतस्यैवतत्संबंधानुपगमान्तवकाला
संकलंमीमांसकस्यास्तिध्यंगसाधनादहोपक्षतिचेन्नपरंप्रतिसाध्यसाधनयोर्म २
ध्यापिकानावादिदानीमपिदेशांतरेवेदकारस्पाष्टकोदेःसौगतादिनिरनुपगा।
मात्प्रयत्नपरंवेदाध्ययनमित्यादितदपिविपक्षेपिसमानं॥नारनाध्ययनेसर्वंगुर्व
ध्ययनपूर्वकंतदध्ययनत्वादधुनाध्ययनंयथेति॥यच्चान्यदुक्तमनवस्थितसं
शयत्वेसत्यप्रमर्यमाणकर्तृकत्वादितिनन्नडीलकूपारामादिनिर्मातिधारनिरत्य ॥७२॥

र्थः॥अनवस्थितसंशयत्वविशेषणेपिविशेष्यस्याप्रमर्यमाणकर्तृकत्वस्यविचार्य।
माणस्ययोगादसाधनत्वं॥कर्तुरस्मरणंहिवादिनः॥प्रतिवादिनस्सर्वस्यवावादिन
श्चेरनुपलब्धेरनावाद्वाग्द्वेषेपिटकत्रयेपिस्यादनुपलब्धेरविशेषात्तत्रापरैः
कर्तुरंगीकरणात्तोवेदतएवान्यापिनतदस्तु॥अनावादितिचेदस्मातदनावसिद्धा
वितरेतराश्रयत्वं॥सिद्धेहितदनावेतन्निबंधनंतदस्मरणमस्माच्चतदनावइति।
प्रामाण्यथानुपपत्तेस्तदनावानेतरेतराश्रयेत्वमितिचेन्नप्रामाण्यानाप्रामा।
ण्यकारणस्यैवपुरुषविशेषस्यनिराकरणात्॥पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः॥अथा।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तींद्रियार्थदर्शिनोनावादन्यस्यप्रमाणकारणत्वानुपपत्तेःसिद्धएवसर्वथापुरु
षानावंप्रतिवेत्तृकृतःसर्वज्ञानावोविनावितः॥प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेःसिद्ध॥
वमर्थापत्तिरितिचेदितरेतराश्रयत्वं॥कर्तुरस्मरणादितिचेच्चक्रकप्रसंगः॥अनाव
प्रमाणादितिचेन्नतत्साधकप्रमानुमानस्याकृतिपादितत्वादिनावप्रमाणाच्च
नायोगात्॥प्रमाणपंचकानावेनावप्रमाणषट्केनःप्रमाणपंचकंयन्नवस्तुरूपेन॥
ज्ञायतेऽवस्त्वभानावबोधार्थंतन्नानावप्रमाणतेति॥परैरभिधानात्॥तर्होरवादिनः॥
कर्तुरस्मरणमुपपन्नं॥नापिप्रतिवादिनोसिद्धः॥तन्नहिप्रतिवादीस्मरतीत्येवकर्तृ ॥७३॥

रमिति॥नापिसर्वस्यवादिनोवेदेकर्तुरस्मरणेपिप्रतिवादिनःस्मरणात्॥ननुप्रतिवा
दिनावेदेएकादशोवटुःकर्तारःस्मर्यंते॥अतस्तत्स्मरणस्यविवादविषयस्याधा॥
माण्यंवेदेवसर्वस्यकर्तुरस्मरणमितिचेन्न॥कर्तृविशेषविषयणवासौविवादो
नकर्तृसामान्येऽतःसर्वस्यकर्तुरस्मरणमप्यसिद्धं॥सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितोवा
कथंसर्वस्यकर्तुरस्मरणमवैति॥तस्मादपौरुषेयत्वस्यवेदेव्यवस्थापयतुमशक्य
त्वान्नतल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसंभवित्वंवासंभवति॥पौरुषेयत्वेपुनः॥प्रमाण
मिथरूतिसंत्येवासङ्घमस्मरणर्षिगोत्रचरणहिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिघतिवि

यामसंदर्शनात्॥फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वात्मनांश्रुतेश्चमनुसूत्रवत्॥
पुरुषकर्तृकैवश्रुतिरितिवचनात्॥अपौरुषेयत्वेपिवानआप्तामाण्यंवेदस्योपपद्य
ते॥सहेतूनांगुणानामनादावात्॥ननुनगुणकृतमेवआप्तामाण्यं॥किंतुदोषानावश्यका
रणापिसत्वदोषाश्रयपुरुषानवेपिनिश्चीयतेनगुणसज्ञवेएवेति॥तथाचोक्तं॥
हेदोषोऽवस्तावद्वक्तर्धीनस्तिस्थितिःतदभावःक्वचितावद्गुणवद्वक्तृकत्वतत्त
द्गुणेरपक्षीतांग्राह्येसंक्रांत्यसंभवात्॥यद्यावद्गुणवित्तनसुदोषानिराश्रयाइति॥
तदप्ययुक्तं॥परानिष्ठायापरिज्ञानात्॥तस्मान्निर्बंधकरनावेवेदस्याप्तामाण्यंनावः॥ ॥७४॥

समुत्पद्यते॥किंतुतद्वाक्यात्तृणमतींद्रियार्थदर्शनादिगुणज्ञानेततोदोषाणामना
योहितत्वान्नआप्तामाण्यनिश्चयइतिचेन्नापौरुषेयत्वेपिवेदस्याप्तामाण्यनिश्चयायो
गात्॥नातेनलक्षणस्याव्याप्तित्वमसंभवित्संवेत्यलमतिजल्पितेन॥ननुग्राह्यार्थ
योःसंबंधाभावादप्यपोहमान्नानिधायित्वादासज्ञणीतादपिग्राह्यात्॥कथंवस्तू
तार्थविगमइत्युच्यते॥सहज्ञयोग्यतासंकेतवशाद्विग्राह्यादयोवस्तुप्रतिपत्तिहे
तवइति॥सहज्ञास्वभावतायोग्यतात्राह्यार्थयोर्ग्निवावाचकत्वशक्तिरस्यांसंके
तस्तद्ग्राह्यस्फुटंग्राह्यादयःशब्दाःवस्तुप्रतिपत्तिहेतवइतिउदाहरणमाह॥

यथामेवदियःसंतीति॥तनुयाएवग्राह्याः॥सत्यर्थेदृष्टान्तएवार्थग्रावेपिदृश्यंते॥तत्क
थमर्थोनिधायिकत्वमिति॥तदप्ययुक्तमनर्थकेभ्यः॥ग्राह्येभ्योर्थविशेषमप्यत्वात्तवा।
प्यसमग्निचारेप्यसौयुक्तोतिप्रसंगादन्यथागोपालघटिकांतर्गतेस्पधूमस्यपा।
वकस्यग्निचारेपर्वतादिधूमस्यापितत्प्रसंगात्॥यत्नतः॥परीक्षितंकार्यंकारणं
नातिवर्तेतेऽत्यन्तंनापिसमानं॥सुपरीक्षितोहिग्राह्योर्थनव्यभिचरतीति॥तथाचा।
न्यापोहस्यग्राह्यार्थत्वकल्पनं॥व्यासमात्रमेव॥नचान्यापोहः॥ग्राह्योर्थोभिवतिष्ठते।
प्रतीतिविरोधात्॥नहिगवादिग्राह्यश्रवणादगवादिव्यावृत्तिः॥प्रतीयतेततः॥सान्ना

दिमत्यर्थेघटत्तिदृग्नादगवादिबुद्धिजनकंतन्नग्राह्यांतरंमृग्यमथैकतस्मादेवगोग्राह्य
दृर्थक्रियासापिसंनवमान्नार्थः॥ग्राह्यांतरेणेतिचेन्नैवमेकस्परस्परविरुद्धार्थक्रियवति
पादनविरोधात्॥किंचगोग्राह्यस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वेप्रथममगोरितिप्रतीयेत्॥नचैवम
तोन्यापोहग्राह्यार्थः॥किंवापोहाख्यंसामान्यंवाप्यत्वेनप्रतीयमानंपर्युदासरूपंघस॥
मरूपंवाद्यथमपक्षेगोत्वमेवनामांतरेणोक्तं॥स्यादनाद्यनावप्यनावांतरस्वनावेनव्या।
वर्त्तितत्वात्॥कथ्यादियमश्वादिनिवृत्तिलक्षणोनावोनिधीयते॥नतावत्स्वलक्षणरू
पस्यसकलविकल्पवागगोचरातिक्रांतत्वान्नापिग्रावलेयादिव्यक्तिरूपस्यसामा

मान्यत्वप्रसंगात्। तस्मात्। सकलगोव्यक्तिषु नृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैवप्रत्येकं परिसमाप्यावर्त्तमानं सामान्यमेव गोत्वं शक्यं। तस्मादेतदिति नामकरणे नाममात्रे निद्येत नार्थइति। मतोनाद्यः पक्षः श्रेयान्। नापि द्वितीयो गोत्वादेः। क्वचिद्धि द्वयेषु वृत्तप्रत्ययो गत्वज्ञानावानुपगमे परमतसंवेत्तानुपपत्तेश्च। किंचगवादयोयेसामान्यशब्दायेचशाबलेयादयस्तेषांनवदनिषोयेणपर्यायतास्मादर्थनिदानावाद्यपादपादिशब्दवत्। नखलुतुल्यज्ञानवपनेदोयुक्तोवस्तुन्यपि। संसृष्टंह्येकनानात्वादिविकल्पानांवृत्तीतेः नेदेवाग्ज्ञानवपवस्तुतापत्तिप्रसङ्गात्वस्तुत्वप्रत्यापोह्यलक्षणसंवेदनेदाद्वैदः। ॥७६॥

यमेयादिशब्दानामघटनिमंगात्। अघटेद्यस्मात्तद्रूपेणाप्यघमेयादिरूपत्वे। ततोमवलेदायोगात्। कथंतन्नसंवेद्यनिदाद्वैदः। किंचशावलेयादिष्वेकोपोह्योनवसङ्केतः। किंवृत्तिव्यक्तिष्वेवास्यादर्थसौवलेयादयस्तन्निदंति। तर्हिशाद्यर्थोपि नेदकामानुवृत्तायस्मात्तरंगाः शाबलेयादमेनदेदकास्तस्माच्छाद्यर्थोनेदकाइत्यति साहसंवस्तुनोपिसंवेद्यनेदाद्वैदोनोपलप्सेः किमुतावस्तुनि। तथाह्येकएवदेवद त्तादिः कटककुंडलादिभिरनिसंवध्यमानोनानात्वमास्तिघ्नुवानः समुपलप्यतइ। ति। नवतुवासंवेद्यनेदाद्वैदस्तथापितवस्तुसूत्सामान्यमंतरेणान्यापोह्याश्रयः संवे।

धीनवतांनविरुद्धमर्हति।तथाहि।यदिशावलेयादिषुवस्तुनृतसारूपान्नावोश्वादिप
रिहारेणतत्रैवविशिष्टाभिधानप्रत्ययोकथंस्यात्॥ततःसंवेधिनेदाऽदमिष्ठतापिसा
मान्यंवास्तवमंगीकर्तव्यमिति॥किंचापोहशब्दार्थपक्षेसंकेतोवानुपपन्नस्तद्ग्रहणो
पायासंभवात्।नप्रत्यक्षंतद्ग्रहणसमर्थंतस्यवस्तुविषयत्वादतापोहस्यचावस्तुत्वादत
मानमपितत्संज्ञावभववोधइति।तस्यकार्यस्वभावलिंगसंपाद्यत्वादपोहस्यनिरू-
पाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेनचस्वभावकार्ययोरसंभवात्।किंच गोशब्दस्यागोपो
हाभिधायित्वेगौरित्पन्नगोशब्दस्यकिमभिधेयंस्यादज्ञातस्यविधिनिषेधयोरनधिकृ ।।99।।

रात्॥अगोनिवृत्तिरितिचेदितरेतराश्रयत्वमगोव्यवच्छेदोहिअगोनिश्चयेसतिभवति॥
सचागोगोनिवृत्यात्मा॥गौश्चागोव्यवच्छेदरूपयति॥अगौरित्पन्नोनरपक्षार्थेपिनये
वदिशाचिंतनीयस्तत्रगौरित्पन्नात्पूर्वविधिरूपोगोशब्दाभिधेयस्तदापोहःशब्दा
र्थइतिविघटेतत्तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्याविचार्यमाणस्यायोगात्नापोहःशब्दार्थ
इतिसिद्धं॥महाऽयोगपतावच्छब्दादपोवस्तुप्रतिपत्तिहेतवइति।।अप्रतिरूपहेते
र्यंत्रप्रतिनिज्ञानवज्ञात्रमितिनिरूपचिंतालैंगिकंसंगतार्थंविवक्षतंदेव
वाचारचितमुचितवाग्भिस्तथ्यमेतेनगीतं॥इतिपरीक्षामुख्यमालघुवृत्तौपंचमःपरि

डाक्टर भाऊदाजी रिसर्च इन्स्टिट्यूट
DR BHAU DAJI
MEMORIAL

चमृतीयःसमुद्देशाःन्न॥अथस्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थविषयविप्रतिपत्तिनि-
रासार्थमाह॥सामान्यविशेषात्मातदर्थोविषयः॥तत्प्रमाणंसमूहोर्थोविषयइति
यावत्॥सएवविशिष्यते॥सामान्यविशेषात्मा॥सामान्यविशेषौवक्ष्यमाणलक्षणौतावा
त्मानौयस्येतिविग्रहः॥तदुभयग्रहणमात्मग्रहणंचकेवलस्यसामान्यस्यविशेषस्यतदु
भयस्यवास्वतंत्रस्यप्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थं॥तत्रसन्मात्रंदेहस्यपरमब्रह्मणोनिर
स्तत्वान्नदितरद्विधार्य्यते॥तत्रसांख्यैःप्रधानंसामान्यमुक्तं॥त्रिगुणमविवेकिविषयः॥
सामान्यमविचेतनंप्रसवधर्मिमियुक्तंतथाप्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुमानितिवचनात् ॥७८॥

नचकेवलंप्रधानंमहदादिकार्य्यनिःपादनायप्रवर्तमानंकिमप्यपेक्षाप्रवर्तते॥निरपेक्षं
वाप्रथमपक्षेतन्निमित्तंवाच्यं॥यदपेक्षाप्रवर्तते॥ननुपुरुषार्थएवतन्नकारणंपुरुषार्थेन
हेतुनाप्रधानंप्रवर्तते॥पुरुषार्थस्यहेधात्रादृष्टाद्युपलब्धिर्गुणपुरुषांतरविवेकदर्शनंचे
त्यभिधानादितिचेत्॥सत्यं॥तथाप्रवर्तमानमपिवकुधानंकंपुरुषकृतंकंचिदुपकार
ममासादयत्प्रवर्तेतानासादयत्॥अथमपक्षेसनुपकारस्तस्माद्भिन्नोभिन्नोवायदिभिन्न
स्तदातस्येतिव्यपदेशाभावःसंबंधाभावातदभावश्चसमवायादेरनभ्युपगमात्॥तदा-
त्मंचनेदंविरोधीति॥अथाभिन्नउपकारइतिपक्षआश्रीयते॥तदाप्रधानमेवतेनकृ॥

तंसात्॥अथोपकारनिरपेक्षमेवप्रधानंप्रवर्तते॥तर्हिमुक्तात्मानंप्रत्यपिप्रवर्त्तेताविशे-
षादेतन्निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोपिप्रत्युक्तस्ततएव॥किंचसिद्धेप्रधानेसर्वमेतदुपपद्यतेसा-
न्यथतत्सिद्धी॥कुतश्चेतिश्रीयतेऽतिमनुकार्याणामेकान्वयदर्शनादेककारणप्रभव
त्वं॥नेदानींपरिणामदर्शनाच्चेतितदप्यचारुचर्चितंमुधैवदुःखमोहरूपतयाघटादेरन्व
यानावादेतत्स्वप्नेवतथोपलंभात्॥अथांतस्तत्त्वस्वप्नमुखादिपरिणामः॥किंत्वतथा
परिणममानप्रधानसंसर्गाद्विज्ञानोपितथाप्रतिभासतेति॥तदप्यनुपपन्नमप्रतिभास
मानस्यापिसंसर्गकल्पनायांतत्त्वियत्तायानिश्चेतुमशक्तेः॥तदुक्तं॥संसर्गाद्विविधागश्चे ॥७॥

दयोगोलकवक्षिवत्॥नेदानेदप्यवश्यंचमुक्तिनासर्ववमुक्तिप्तिः॥यदपिपरिणामंसा-
धनंतदप्येकप्रकृतिकेषुघटघटीशरावोदंचनादिष्वनेकप्रकृतिकेषुपटकुंभेटशाका-
दिष्वुपलंभादनैकांतिकमितिनततःप्रकृतिसिद्धिः॥तदेवंप्रधानग्रहणोपायासंभव २
तां॥संभवेवातंतःकार्यादियायोगाच्च॥यदुक्तंपरेणः॥प्रकृतेर्महान्ततोहंकारस्तस्माद्ग-
णश्चषोडशकस्तस्मादपिषोडशकात्पंचभ्यःपंचभूतानीति॥सृष्टिक्रमोमूलप्रकृतिरवि
कृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतियःसप्तषोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरु
षस्तिरूपाभ्यामेवबंधामुतसोरूपवर्णनमिवासद्विषयत्वादुपेक्षामर्हतिः॥अमूर्त्ता-

स्माकाशस्यमूर्त्तस्यसर्वात्मदेशैरेककारणकत्वायोगाच्च॥अन्यथाअचेतनादपिपंचभूत॥
कदंबकाद्धितन्यसिद्धिश्चार्वाकमतसिद्धिप्रसंगात्॥सांख्यंप्रतिवक्तव्येत॥सत्कार्य्यवाद
प्रतिषेधश्चान्यत्रविस्तरेणोक्तइतिनोह्यते॥संहेपरूपत्वादस्येति॥तथाविशेषाएव॥
तत्वंतिषामसमानैरविशेषैरपीशेषात्मनाविशेषात्मकत्वात्सामान्यमेकमनेकत्रव्य २
स्मावर्त्तमानमसंभवाभावाच्च॥तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्यसामस्त्येनोपलब्धेस्तद्यक्तिवदन्यथा
व्यक्तयोपिभिन्नामाभूवन्निति॥ततोबुद्धिभेदाएवसामान्यं॥तदुक्तं॥एकत्रदृष्टोभावोहि॥
क्वचिन्नात्यन्तदृश्यतेतस्मान्नभिन्नमस्त्यन्यत्सामान्यंबुद्ध्यभेदतइतिचविशेषाःपर॥ ॥60॥

स्परसंबंधाएव॥तत्संबंधस्यविचार्यमाणस्यायोगात्॥एकदेशेनसंबंधेअणुत्वेनयुगप
द्योगादणोःषडंशतापत्तेःसर्वात्मनासंबंधेपिंडस्याणुमात्रकत्वापत्तेः॥अवयविनिषे
धाच्चासंबंधत्वमेषामुपपद्यतएव॥तन्निषेधश्चदृष्टविकल्पादिबाधनात्॥तथाहि॥अव
यवाअवयविनिवर्त्ततइति॥नाप्युपगतमवयवीचावयवेषुवर्त्तमानः॥किमेकदेशेन।
वर्त्ततेसर्वात्मनावा॥एकदेशेनेत्तावयवांतरसंगमेत्रापेकदेशांतरेणावयविनोदृष्टा।
मनवस्थासर्वात्मनावर्त्तमानोपिह्यत्पत्तवंस्वावयवेहेनवर्त्ततेतोश्चिदेकरूपेणेति॥अथा
मपक्षेअवयविबहुत्वापत्तिः॥द्वितीयपक्षेत्वअवयवानामेकरूपतापत्तिरिति॥यत्पेकं।

परिसमाप्या॥ दृष्टभावप्रक्षयविरुद्धत्वमिति॥ तथाहि दृश्यंसन्नोपलभ्यते॥ तत्तास्पदवत्यथ
गगनेंदीवरंनोपलभ्यतेचावयवेधवयवीतितथाहृगृह्येयद्बुद्ध्यभावस्तत्तथोनार्थो
तरंयथादृष्टागृहेवनमिति॥ ततश्चनिरंशाणवान्योन्यासंसृष्टिनोरूपादिपरिमाणवः
तेचैकक्षणस्थायिनोनित्याविनाशंप्रत्यनपेक्षणात्॥ प्रयोगश्चायोयद्भावंप्र-
त्यनपेक्षस्तत्स्वभावनियतोयथांत्याकारणसामग्रीस्वकार्येनाशोहिमुद्गरादिना
क्रियमाणस्ततोनिष्पोवाक्रियते॥ निष्पस्करणेघटस्थितिरेवस्यादथविनाशसंबं
धात्तदृष्टइति॥ व्यपदेशाइतिचेत्॥ भावाभावयोःकःसंबंधोनतावत्तादात्म्यंतयोर्भेदा॥ ॥८१॥

त्नापितदुत्पत्तिरभावस्यकार्याधारत्वाघटादिरेवेकृतःस्यात्त
स्यवशागेवनिःपन्नत्वाद्यर्थंकरणमित्यनपेक्षत्वं॥ सिद्धमितिविनाशस्वभावनिय
तत्वंसाध्ययत्येव॥ सिद्धेचानित्यानांतत्स्वभावनियतत्वेतदितरेषामात्मादीनांवि मत्य-
धिकरणभावायत्नानंसत्वादिनासाधनेनतद्दृष्टांताश्चत्येवक्षणस्थितिस्वभावत्वं॥
तथाहि॥ यत्सत्तत्सर्वमेकक्षणस्थितिस्वभावंयथाघटः॥ संतश्चामीभावाइति॥ अथवा
सत्त्वमेवविपक्षेबाधकप्रमाणबलेनदृष्टांतनिरपेक्षमशेषस्यवस्तुनःक्षणिकत्वमनु-
मापयति॥ तथाहि॥ सत्त्वमर्थक्रियायाम्प्रमर्थक्रियायक्रमयोगपद्याभ्यांतेवनित्यान्नि

वर्त्तमानेस्वव्यापारमर्थक्रियामादायनिवर्त्तते॥नापिस्वव्यापंसत्वमितिनित्यस्यक्रमयोग
पद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वासंभवेविपक्षेबाधकप्रमाणमितिः॥नहिनित्यस्यक्र
मेणयुगपद्वासंभवति॥नित्यस्यैकेनैवस्वभावेनपूर्वापरकालभाविकार्यद्वयंकुर्वतः
कार्यभेदस्वभावानस्यैकस्वभावत्वात्॥तथापिकार्यनानात्वेऽप्यनुत्पन्नकार्यभेदात्कारणा-
भेदकल्पनाविफलैवस्यान्नादृष्ट्याभेकमेवकिंचित्कारणंकल्पनीयंयेनैकस्वभावेने-
कैनैवचराचरमुत्पद्येतइतिचेत्॥अथस्वभावनानात्वमेवतस्यकार्यभेदादिष्यतइतिचेत्॥
हितेस्वभावात्तस्यसर्वदासंभवेनत्तदाकार्यसांकर्य्यमोचेनोत्पत्तिकारणंवाच्यंतस्मा ॥62॥

देवमित्येकस्वभावानुत्पत्तौसत्स्वभावानांसदासंभवात्सैवकार्याणांयुगपत्प्राप्तिः॥सह-
कारिक्रमापेक्षयातत्स्वभावानांक्रमेणभावेनोक्तदोषइतिचेन्नहिनसाधुसंगतं॥नित्य-
स्यसमर्थस्यपरापेक्षयोगात्॥तैःसामर्थ्यकरणेनित्यस्याहानिः॥तस्मात्सिद्धमेवसामर्थ्य
तैर्विधीयतइतिननित्यस्याहानिरितिचेत्तर्हिनित्यमेकंविक्रमेवसात्सहकारिभिर्नि-
सामर्थ्यमेवकार्यकारित्वान्नसंबंधात्तस्यापिकार्यकारित्वेतत्संबधस्यैकस्वभावत्वेसाम
र्थ्यनानात्वान्नकार्यभेदःअनेकस्वभावत्वेक्रमवत्त्वेचकार्यवन्नस्यापिसांकर्य्यमिति
सर्वमावर्त्तते॥इतिचक्रकप्रसंगः॥तस्मान्नक्रमेणकार्यकारित्वेनित्यस्य॥नापियुगप

DR BHAU DA

दन्नोषकार्याणांयुगपदुत्पत्तौद्वितीयज्ञानेकार्यकरणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्व।
ग्रसंगाद्विप्रतिपत्तिसंशयाभावःसिद्धएवेतिसौगताःप्रतिपेदिरे॥तेपिनयु
क्तवादिनः॥सजातीयेतरव्यावृत्तात्मनांविशेषाणामनंशानांग्राहकप्रमाणस्याभावा
त्॥प्रत्यक्षस्यस्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तुग्राहकत्वेननिरंशवस्तुग्रहणायोगात्॥नहि
परमाणवःपरस्परासंकीर्णाश्चक्षुरादिबुद्धौप्रतिभांति॥तथासत्यवादग्रसंगादथानुभूयं
तएवः॥अथमंतथानुभूताःक्षणाःपश्चान्नुविकल्पवासनाबलादांतराद्रांतरालानुपलंभ।
लक्षणाद्वाह्याद्याविद्यमानोपिस्थूलाद्याकारोविकल्पबुद्धौचकास्तिसचतदाकारेण। ॥८३॥

वुरज्यमानःस्वव्यापारंतिरस्कृत्यग्रत्यक्षव्यापारपुरःसरत्वेनग्रहणत्वात्प्रत्यक्षायतइति॥
तदप्यतिबालविलसितं॥निर्विकल्पबोधस्यानुपलक्षणात्॥गृहीतेहिनिर्विकल्पकेतरा
योर्नदेशभाकारानुरागस्यापन्नकल्पनायुक्ता॥स्फटिकजपाकुसुमयोरिवनान्यथेति
येतेनतयोर्युगपद्ग्रहेःलघुवृत्तेवतिदेकत्वाध्यवसायइतिनिरस्तं॥तस्यापिकोत्रापान
वत्येयत्वादिति॥केनचातयोरेकत्वाध्यवसायोनतावद्विकल्पेनतस्याविकल्पवान्ननि
श्चित्वात्॥नाप्यनुभवेनतस्याविकल्पागोचरत्वात्॥नचतदुभयाविषयंतदेकत्वाध्यव
सायेसमर्थमतिप्रसंगात्॥ततोनग्रत्यक्षबुद्धौतथाविधविशेषावभासः॥नाप्यनुमानबु

धो॥तदविनाभूतस्वभावकार्यलिंगाभावादनुपलंभोसिद्धएवेत्यनुद्घाटाकारस्थूलाकारस्यचोपलब्धेरुक्तत्वात्॥यदपिपरमाणूनामेकदेशेनसर्वात्मनावासंबंधोनोपपद्यत इति॥तत्रापिनन्युपगमएवपरिहारःस्निग्धरूक्षाणांसजातीयानांचद्व्यधिकगुणानां॥ कथंचित्संबंधाकारपरिणामात्मकस्यसंबंधस्यानुपगमात्॥यच्चावयविनिहतिरित्यादिवाधकमुक्तं॥तन्नावयविनोहतिरेवयदिनोपपद्यते॥तदानवर्त्ततइत्यनिधानमेकदेशाद्विकल्पस्यसर्वविशेषांतरनांतरीयकत्वात्॥तथाहि॥नैकदेशेनवर्त्तते॥नापिसर्वात्मनेत्युक्तोऽवकाशांतरेणहतिरित्यनिहितंस्यादन्यथानवर्त्तनइत्येववक्तव्यं॥ ॥७४॥

तिविशेषप्रतिषेधस्यशेषात्मकस्वरूपत्वात्कथंचिदात्मरूपेणहतिरित्यवसीयते तन्नयथोक्तदोषाणामनवकाशाद्विरोधादिदोषश्चाग्रेप्रतिषेत्स्यतइतिनेहप्रतन्यते॥ यच्चैकलक्षणव्याप्तित्वेसाधनं॥योयज्ञानंजनयतीत्याद्युक्तं॥तदप्यसाधनं॥असिद्धादिदोषदुष्टत्वात्॥असत्यानपेक्षत्वंतावदसिद्धं॥घटाद्यज्ञानस्यमुद्गरादिव्यापाराव्यवहितरेकानुविधायित्वात्तत्कारणत्वोपपत्तेः॥कपालादिपर्यायांतरज्ञानाद्घटादेरज्ञानस्यमुद्गरादिव्यापारव्यवहितस्यसकलप्रमाणगोचरातिक्रांतत्वात्॥किंचाज्ञानंयदिस्वतंत्रंनैवेतदानामपेक्षत्वं विशेषणंयुक्तं॥नचसौगतमतेसोस्तिइतिहेत्वप्रयोगानवतारणवानेकांतिकंचेदंस्यात्॥

लिवीजमंकोऽङ्कुरजननंप्रत्यप्यनपेक्षत्वेपितज्जननस्वभावानियतत्वानत्वभा
वेसतीतिविशेषणान्नदोषइतिचेन्नासर्वथापदार्थानांविनाशस्वभावासिद्धेःपर्या
यरूपेणैवहिभावानामुत्पादविनाशावंगीक्रियेतेनऽमरूपेणसमुदेतिविलयमृच्छति
नावोनियमेनपर्ययनयस्यनोदेतिनोविनश्यति॥नावनयालिंगितोनिस्पंदतिवचना-
त्॥नहिनिरन्वयविनाशेपूर्वद्रव्यंसतोमृताछिखिनः॥केकायितंसेवोनरूपेणस्यो-
त्पत्तिरघटतेऽमरूपेणकथंचिदंशकरूपस्यापिसंभवात्ऽऽऽनसर्वथाभावानांविना
शस्वभावत्वंयुक्तंनवऽमरूपसगृहीतमशक्यत्वादभावःतदुद्रव्यंपायसप्रत्यभि- ॥८५॥

ज्ञानसवक्रलमुपलंभात्तत्वामाण्यसचक्षोगोवोक्त्वाऽनुत्तरकार्योत्पत्त्यथानुपपत्तेश्चसि
ऽऽऽद्धत्वात्॥यद्धान्यत्साधनसत्वाक्षंतदपिविपक्षवत्सपक्षेपिसमानत्वान्नसाध्यसिद्धिनि
वंधनंतथाहि॥सत्वमर्थक्रियायामतदर्थक्रियाचक्रमयोगपद्याभ्यांव्याप्तंक्षणिकात्मिवर्त
मानेसत्वाप्यर्थक्रियामादायनिवर्तेतासाचनिवर्तमानासत्वाप्यंसत्वमितिनित्यमेवक्ष
णिकस्यापिखरविषाणवदसत्वमिति॥नतत्रसत्वमवस्थानंक्षणिकस्यवस्तुनःक्रमा-
योमपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधोसिद्धस्तस्यदेशकृतस्यकालकृतस्यवाक्रमस्यासंभवात्
अवस्थितस्यैकस्यहिनानादेशाकालकलाव्यापित्वंदेशक्रमःकालक्रमश्चाभिधीयते॥

नचक्षणिकेसौस्तिायोयत्रैवसतत्रैवयोयदैवतदैवमः॥नहेत्राकालयोर्व्याप्तिर्नविनाभि
हविद्यते॥इतिस्वयमभिधानात्॥नचपूर्वोत्तरक्षणानामेकसंतानापेक्षयाक्रमःसंभव॥
तिसंतानस्यवास्तवत्वेनस्यापिक्षणिकत्वेनक्रमायोगाद्क्षणिकत्वेपिवास्तवत्वेनैवम
त्वादिसाधनमनैकांतिकं॥अवास्तवत्वेनतदपेक्षःक्रमोयुक्तइति॥नापियोगपद्येनता॥
र्थक्रियासंभवति॥युगपदेकेनस्वभावेननानाकार्यकरणेतत्कार्यैकत्वंस्यान्नानास्व
भावकल्पनायांतेस्वभावास्तेनस्वभावेनतद्यद्यसौतेषामेकस्वरूप॥
ता॥नानास्वभावेनचेद्दृश्यते॥अथैकस्मैकस्मोपादानभावाद्यद्यन्नसहकारिभावइ ॥८६॥

तिनस्वभावनेदइष्यते॥तर्हिनित्यस्यैकरूपस्यापिवस्तुनः॥क्रमेणानाकार्यकारिणःस्व
भावनेदःकार्यसांकर्यमाभूत्॥अक्रमात्क्रमिणमनुत्पत्तेर्नैवमितिचेदेकानेत्राकार
णाद्युगपदनेककारणसाध्यानेककार्यविरोधाद्क्रमिणोपिनक्षणिकस्यकार्यकारि॥
त्वमिति॥किंचनयत्पक्षेसतोसतोवाकार्यकारित्वंसतः॥कार्यकर्तृत्वेसकलकालका॥
लव्यापिक्षणानामेकक्षणदृत्तिर्यसंगः॥द्वितीयपक्षेखरविषाणादेरपिकार्यकारित्व
मस्तीत्वाविशेषात्सत्वलक्षणस्याव्यभिचारश्चतस्मान्नविशेषैकांतपक्षेःश्रेयान्॥नापिसा
मान्यविशेषोपरस्परानपेक्षाविति॥योगमतमपियुक्तियुक्तमवभाति॥तयोरन्योन्यनेदे॥

द्रव्योरन्यतरस्मिन्नवस्थापयितुमशक्तेः॥तथाहि॥विशेषास्तावत्द्रव्यगुणकर्मात्मान
सामान्यंत्रयपरापरभेदाद्विविधं॥तत्रपरसामान्यात्सत्तालक्षणाद्विशेषाणांभेदेसत्यपि
रितितथावश्ययोगः॥द्रव्यगुणकर्मणिप्रकृष्यमाणेसत्यादत्तंतन्निमत्वात्सागतावादिव।
दिति॥नसामान्यविशेषसमवायेभ्योनिस्सारः॥तन्नस्वरूपसत्त्वमात्मिन्नन्यैरनुपगमा
त्॥ननुद्रव्यादीनांप्रमाणोपपन्नत्वेधर्मिग्राहकप्रमाणबाधितोहेतुर्यन्हिप्रमाणंनद्र
व्याद्योनिश्चीयंते॥तिनतत्सत्त्वमपीति॥अथनप्रमाणप्रतिपन्नाद्रव्यादयस्तद्धिहेतोरा
श्रयासिद्धिरितितदयुक्तं॥अप्रसंगसाधनात्सागतावादीहिसत्त्वंप्रत्येसत्त्वेनमानमुपलभ्य ॥८७॥

न्तेनतश्चप्रमाणप्रद्रव्यादावनुपगमोव्यापकानुपगमनंतदीयकप्रतिप्रसंगसाधने॥न्न
स्पष्टोघस्सागतावादेतेनद्रव्यादीनामप्यद्रव्यादित्वंद्रव्यत्वादेर्भिन्नंतंबोधयं॥कथंबाध
ल्यंपदार्थानांपरस्परंभेदप्रतिनियतस्वरूपावस्था॥द्रव्यस्यहिद्रव्यमिति॥अपदेशाद्रव्य
त्वादिनासंबंधाविधाने॥ततःपूर्वंद्रव्यस्वरूपंकिंविद्यतेयेनसहद्रव्यत्वादिनासंबंधःस्या
त्॥द्रव्यमेवस्वरूपमितिचेन्नतद्यपदेशाद्रव्यत्वादिनासंबंधनिबंधनतयास्वरूपत्वायो
गात्॥सत्त्वंनिर्द्रव्यरूपमितिचेन्न॥तस्यापिसत्तासंबंधादेवतद्यपदेशकरणादेवंगुणादि।
ष्वपिवाच्यं॥केवलंसामान्यविशेषसमवायानामेवस्वरूपसत्त्वेनतथाव्यपदेशोपपत्तेः॥

तत्त्वयमवस्थेवस्यात्॥ननुजीवादिपदार्थानांसामान्यविशेषात्मकंसाक्षादिभिरभिधीय
तांतयोश्चवस्तुनोभेदाभेदाविति॥तौचविरोधादिदोषोपनिपातान्नैकत्रसंभविताविति
तथाहिभेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरेकत्राभिन्नेवस्तुन्यसंभवः॥शीतोष्णस्पर्शयोरिवे
ति॥नेदमप्यधिकरणमभेदसाध्यादितिवैयधिकरण्यंयदात्मानंपुरोधायभेदो
यंचसमाश्रित्यभेदस्तावात्मानौभिन्नौचाभिन्नौच॥तत्रापितथापरिकल्पमाद्यवस्थाये
नरूपेणभेदस्तेनभेदश्चाभेदश्चेतिसंकरःयेनभेदस्तेनाभेदोयेनाभेदस्तेनभेदइतिव्या
तिकरः॥निहाभेदात्मकत्वेवस्तुनोसाधारणाकारणंनिश्चेतुमशक्तेःसंशयस्ततश्चाप्रति॥ ॥८८॥

पत्तिश्चैस्ततोभावःइत्यनेकांतात्मकत्वेपिनसोष्णमानडादीतिकेचित्॥तेपिनयतीति।
कथादिनःविरोधस्यप्रतीयमानयोरसंभवादनुपलंभसाधोहिविरोधस्तत्रोपलभ्यमा।
नयोःकोविरोधःयद्यशीतोष्णस्पर्शयोरिवेतिदृष्टांततयोक्तंतद्ध्रुवंदहनोष्णत्वया
विनःशीतोष्णस्पर्शस्वभावस्योपलब्धेरयुक्तमेव॥एकस्यचलाचलरक्तारक्तादीनांच
नादिविरुद्धधर्माणांयुगपदुपलब्धेश्चप्रकृतयोरपिनविरोधइति॥एतेनवैयधिकरण्य
मप्यपास्तंतयोरेकाधिकरणत्वेनप्रतीतेरत्रापिचागुक्तनिदर्शनाभ्यामेववोधव्यानिःयद्या
नवस्थानंदूषणंतदपिसाक्षादिमतानभिज्ञैरेवापादितंतन्मतंहिसामान्यविशेषात्मकेव

DR. BHAU DAJI

सुनिसामान्यविशेषावेवनेदः।नेदश्चनिनातयोरेवानिधानाद्द्रव्यमेवेणानेदइतिद्रव्य।
मेवानेदः।एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः।यद्विवानेदनयप्राधान्येनवस्तुधर्म्माणामानंत्यानाना
नवस्था।।तथाहियत्सामान्यंयश्चविशेषस्तयोरनुवृत्तव्यावृत्ताकारेणानेदस्तयोश्चार्थक्रि
यानेदानद्वेदश्चात्रक्रियानेदात्।सोपसद्भकारिनेदाद्विरूपनंतधर्म्माणामंगीकरणात्।क्रमो
नवस्था।।तथाचोक्तं।मूलक्षतिकरीमाकूरनवस्तांहिदूषणं।वस्त्वानंत्यपिशक्तौघनानव
स्थापिवार्यतइति।योवसंकरमतिकरौतावपिमेचकज्ञाननिदर्शनेनसामान्यविशेष
दृष्टांतेनचपरिहृतौ।।अथतन्नतथाप्रतिनासनं।परस्यापिवस्तुनितथैवप्रतिनासोस्तु ॥८७॥

स्पक्षपातानावात्।निर्णीतिसंज्ञायोपिनयुक्तः।तस्यचलितप्रतिपत्तिरूपत्वादचलितप्र
तिनासेदुर्घटत्वात्।।प्रतिपन्नेवस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्यतिसाहसंनपलब्धाविधानादनुपलंने २
पिनसिद्धस्ततोनानावइतिदृष्टेष्टाविरोधमनेकांतशासनं।सिद्धमेतेनावयवावयविनो
र्गुणगुणिनोःकर्म्मतद्वतोश्चकथंचिद्भेदानेदोप्रतिपादितोवोधव्यः।।अथसमवायवशा
द्भिन्नेघण्नेदइतिरनुत्पन्नब्रह्मज्ञल्पमज्ञानमेतिचेत्न।तस्यापिततोनिर्णयेसमव
यायिद्रव्यशक्तेः।तथाहि।समवायइतिःस्वसमवायिषुवृत्तप्रतीतेरवाइतिप्र
त्ययहेतुत्वेनैवहेतुनेरणवानतावदाद्यःपक्षः।समवायेसमवायानभ्युपगमात्।पंचानांसम

वायित्वमितिवचनात्॥इत्यंतरकल्पनायांतदपिसंबंधिषुवर्ततेनवेतिकल्पनायां
इत्यंतरपरंपराश्रयेणेतरावस्थाः॥इत्यंतरमसंबंधिषुइत्यंतरानभ्युपगमात्मानवस्था।
तिचेतर्हिसमवायेपिइत्यंतरंमाभूत्॥अथसमवायोनस्वाश्रयइतिरंगीक्रियते॥तर्हि
सैवात्माश्रितत्वमितिग्रंथोविरुध्यते॥अथसमवायिषुसत्त्ववसमवायइतीतस्मा।
श्रितत्वमितिकल्पते॥तर्हिमूर्तद्रव्येषुसत्त्ववद्दिलिंगमेदमतः॥पूर्वेणइत्याद्दिज्ञानस
काललिंगस्यचपरापरद्रव्ययोस्समज्ञावात्तयोरपितदाश्रितत्वंस्यात्॥तथाचायुक्त।
मेतदुत्पन्नमित्यद्रव्येन्यइति॥किंच॥समवायस्यानाश्रितत्वेसंबंधरूपतयैवनघटेतेतथ २ ॥७०॥

वसंयोगःसमवायोनसंबंधः॥अनाश्रितत्वाद्दिगादिवदिति॥अत्रसमवायस्यधर्मिणः॥
कथंचित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्यचपरैःप्रतिपन्नत्वाद्धर्मिणोहकत्वमाणवाधाभ्यामाश्रया
सिद्धिश्चनवाच्येतितस्याश्रितत्वेप्येतद्दिनिधीयते॥नसमवायएकःसंबंधात्मकत्वेसत्या
श्रितत्वात्संयोगवत्॥सत्तयानेकांतइतिसंबंधविशेषणे॥अथसंयोगेतेविरुमिथल २
द्रव्यत्वयनानात्वान्नानात्वंनात्मनित्वविपर्ययाद्दितिचेत्न॥समवायेप्युत्पत्तिमत्वमश्वर।
त्वद्रव्यत्वयनानात्वप्रसंगात्॥संबंधिभेदाद्भेदोनत्रापिसमानइतिनैकत्रैवपर्य्यनुयो
गोयुक्तस्तस्मात्समवायस्यपरपरिकल्पितस्यविचारसहत्वान्नतद्ग्राकुणागुणादिष्व।

नेदमितीति ॥ अथ भिन्नजातिनामादव्यवायवयवादीनां नेहाविति चेन्न नेदमितिनामसंस्
नेहाविरोधात् ॥ घटपटादीनामपि कथंचिद्भेदोपपत्तेः ॥ सर्वथा जातिनामनेदस्यासिद्धेश्च ॥
इदमित्याद्यनेदजातिनामसंस्यापि भावान्नतः कथंचिद्भेदानेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं सा
मान्यविशेषात्मकं च तत्त्वं प्रतीतिरदर्शिभिरुन्नीयेतायातमित्यलमतिप्रसंगेन ॥ इदानी
मनेकांतात्मकवस्तुसमर्थनार्थमिदमुच्यते हेतुद्वयमाह ॥ ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचरत्व
त्पूर्वोत्तराकारपरिहारवाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेति ॥ अनुवृत्ता
कारोहि गौर्गौरित्याद्यनुवृत्तप्रत्ययः व्यावृत्ताकारः शाबलेयादिव्यावृत्तप्रत्ययस्तयोर्गोचरस्त ॥ ९१ ॥

स्मात्तत्त्वं तस्मादेतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तुसाधि
तं ॥ पूर्वोत्तराकारयोर्यथासंख्यं परिहारावाप्तीतात्मस्थितिः सैवलक्षणं यस्य स चासौ
परिणामश्चेतेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेत्यनेनतूर्ध्वतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूपं वस्तु
सूपपत्तिमद्भवति ॥ अथ प्रथमोहिष्टसामान्यनेदं दर्शयन्नाह ॥ ॥ सामान्यं द्वेधा तिर्यगूर्ध्व
तानेदात् ॥ अथमनेदं सोदाहरणमाह ॥ ॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक्खंडमुंडादिषु गोत्ववत् ॥
तत्रैकस्मिन्पशौ गोत्वादेरनेकस्मिन्योगपद्यात्सामर्थक्रियाविरोधात् ॥ प्रत्येकं परिसमाप्ता
व्यक्तिषु वृत्तिर्योगाद्यानेकं सदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तं ॥ द्वितीयनेद

पिसदृष्टांतमुपदर्शयति॥ननु॥परापरविवर्त्तव्यापिद्रव्यमूर्त्तामूर्त्तादिवत्सामान्यादिष्विति॥सामान्य
मितिवर्त्ततेतेनायमर्थऊर्द्धतासामान्यंनवति॥किंतर्हिद्रव्यंतदेवविशिष्यते॥परापरविवर्त्त॥
व्यापीति॥पूर्वापरकालवर्त्तित्रिकालानुयायीत्यर्थः॥विशेषज्ञानसैकस्ययुगपद्नानानेक
स्वगतनीलाद्याकारव्यापित्वदेकस्यक्रमनाद्यपरिणामव्यापित्वमित्यर्थः॥विशेषस्यापिद्वै
विध्यमुपदर्शयति॥विशेषश्चेति॥द्वयेत्यधिक्रियमाणेनानिसंबंधस्तदेवघटतिपादयति
॥पर्यायव्यतिरेकनेदाहिति॥यथमविशेषनेदमाह॥एकस्मिन्द्रव्येक्रमनाविनःपरि
णामाःपर्यायाःआत्मनिहर्षविषादाहिवदिति॥अत्रात्मद्रव्यंस्वदेहप्रमितिमात्रमेवन॥ ॥एश॥

व्यापकंनापिवटकणिकामात्रं॥नचकायाकारपरिणतनूतकदंवकमिति॥तत्रव्यापक
त्वेपरेषामनुमानमात्माव्यापकः॥द्रव्यत्वेसत्यमूर्त्तत्वादाकाशवदिति॥तत्रयदिरूपादि
लक्षणंमूर्त्तत्वंतत्रतिषेधोमूर्त्तत्वंतदामनसानिकांतः॥अथासर्वगतद्रव्यपरिणामंमूर्त्ति
त्वं॥तन्निषेधस्तथाचेत्परंप्रतिसाध्यसमोहेत्वः॥यच्चापरमनुमानमात्माव्यापकः॥अणुप
रिमाणानधिकरणत्वेसतिनित्यद्रव्यत्वादाकाशवदिति॥तदपिनसाधुसाधनमणुपरि
णामानधिकरणत्वमित्यत्रकिमयंनञर्थः॥पर्य्युदासःप्रसज्योवानेति॥तत्राद्यपक्षेऽणु
परिमाणप्रतिषेधेनमहापरिमाणमध्यंतरपरिमाणंपरिमाणमात्रंवा॥महापरिमाणंचे॥

त्साध्यसमोदेशत्वांतरपरिमाणेचेद्धिरुद्धोदेशत्वांतरपरिमाणऽधिकरणत्वंह्यव्यापक
त्वमेवसाधयतीतिपरिमाणमात्रंचेत्तत्परिमाणसामान्यमंगीकर्त्तव्यं॥तथाचाणुपरिमा
णव्यतिरेकेणपरिमाणसामान्याधिकरणत्वमात्मनऽत्युक्तं॥तच्चानुपपन्नं॥अधिकर॥
णसिद्धिश्चसंगान्नहिपरिमाणसामान्यमात्मतिव्यवस्थितं॥किंत्वपरिमाणव्यक्तिरेवेति
नचावांतरमहापरिमाणद्वयाधारितयात्मन्यवस्तित्वेपरिमाणमात्राधिकरणतातत्र
निश्चेतुंशक्या॥दृष्टांतश्चसाधनविकलत्वाकाशस्यमहापरिमाणाधिकरणतयापरिमा
णमात्राधिकरणत्वायोगात्॥नित्यऽत्वंचसर्वथासिद्धंनित्यसंक्रमाक्रमाभ्यामर्थ॥ ॥एत्र॥

क्रियाविरोधादिति॥असऽपक्षेपिहस्तादावसंग्रहणोपायासंभवात्॥नविशेषणत्वं॥ना
वागृहीतविशेषणंनामनागृहीतविशेषणविशिष्टेबुद्धिरितिवचनान्नवऽत्पक्षं॥तऽहृ
णोपायः॥संबंधानावादिंद्रियार्थसन्निकर्षऽहिऽत्पक्षंतन्नतेनसिद्धं॥विशेषणविशेष्य
भावकल्पनायामभावस्यागृहीतस्यविशेषणत्वमिति॥तदेवऽदूषणं॥तस्मान्नव्यापक
मात्मऽत्वंनापिवटकणिकामात्रं॥कर्मनीयकांताकुचऽवनसंस्पर्शकालेऽतिलोमकू
पमाल्हादनाकारस्यसुखस्यानुभवादत्यंतासर्वगुणेगंधादिकार्योदयायोगादाशुद्र
व्यालातवक्रवत्॥क्रमेणेवतत्सुखमित्यनुपपन्नं॥परापरांतः॥करणसंबंधस्यतत्कारण

डाक्टर भाऊदाजी दास्मारक
DR BHAU DAJI
MEMORIAL

स्मृकल्पनायांव्यवधानप्रसंगादन्यथासुखस्मानसंघत्पन्नत्वायोगादितिनापिष्टथिव्या
दिवत्तदात्मकत्वमात्मनःसंभाव्यते।।अचेतनेभ्यश्चैतन्योत्पत्तियोगाद्धारणेरणइवो
ष्मतालक्षणान्वयानावाद्धा।।तदहङ्कृतिवालकस्यस्तनादावभिलाषानावयसंगाच्च।।अ
भिलाषेष्टिप्रत्यभिज्ञानेनयतिं।।तच्चस्मरणेस्मरणंद्वानुभवेनभवतीतिपूर्वानुभावःसिद्धः।।
मध्यदशायांतथैवव्याप्तेःमृतानांरक्षायत्वादिकुलेषुस्वयमुत्पन्नत्वेनकथयतांदर्शनि २
त्।।केषांचिद्भवस्मृतेरुपलंभाद्यानादिश्चेतनःसिद्धएवातथाचोक्तं।।तदहङ्कृस्तिनेहातो
रक्षोदृष्टेर्नवस्मृतेः।।मृतानन्वयनात्सिद्धःप्रकृतिज्ञःसनातनइति।।तच्चखंदेहश्चमितिरा ॥एध॥

मेत्पन्नापिप्रमाणाभावात्।।सर्वत्रसंशयइतिवक्तव्यं।।तत्रानुमानस्यसज्ञावात्।।तथाहि।।
देवदत्तात्मातद्देहएव।।तत्रसर्वत्रैवचविद्यते।।तत्रैवतत्रसर्वत्रैवस्वासाधारणगुणाधारत
योपलंभपते।।सोयत्रैवतत्रसर्वत्रैवच रणगुणाधारतयोपलभ्यते।।सतत्रैवतत्रसर्व
त्रैवचविद्यते।।यथादेवदत्तगृहएवतत्रसर्वत्रैवचोपलभ्यमानः।।स्वासाधारणानामुरुत्वादि
गुणः।।यदीयः।।तथाचायंतस्मात्तथेति।।तदसाधारणगुणज्ञानदर्शनमुखवीर्यलक्षणस्ते
चसर्वांगीणास्तत्रैवचोपलभ्यंते।।सुखमाल्हादनाकारंविज्ञानंमेयबोधनंशक्तिःक्रियानु
मेयास्याश्चनःकांतासमागमइतिचचमात्।।तस्मादात्मास्वदेहइतिरेवस्थितः।।द्वितीयं।

विशेषमेदमाह॥अर्थांतरगतोविसदृशपरिणामोव्यतिरेकोगोमहिषादिवदिति।वै
सादृश्यंहिप्रतियोगिग्रहणसत्येवभवति।नचापेक्षितत्वादस्यावस्तुत्वमवस्तुन्यपेक्षिक
त्वायोगादपेक्षायावस्तुनिष्ठत्वात्॥सात्कारलांछितमबाध्यमनंतधर्मसंदोहवर्मि
तविशेषमपिवस्तुमेयंदेवैःप्रमाणबलतोनिरूपयितव्यंसंक्षिप्तमेवमुनिनिर्दिष्टंमयेे
तत्॥इतिपरीक्षामुखमलघुहृतौविषयसमुद्देशश्चतुर्थः॥४॥अथेदानींफलविप्र
तिपत्तिनिरासार्थमाह॥अज्ञाननिवृत्तिर्हानोपादानोपेक्षाश्चफलं।द्विविधेहिफलं।
साक्षात्पारंपर्येणेति।साक्षादज्ञाननिवृत्तिः।पारंपर्येणहानादिकमितिवस्तुमेयनिश्चयोत्तर ॥९५॥

कालनाविरुद्धात्तस्येति।तद्विविधमपिफलंप्रमाणाद्भिन्नमेवेतियोगाः।अभिन्नमेवेति।
सौगतास्तन्मतव्यवस्थानिरासेनस्वमतंव्यवस्थापयितुमाह॥प्रमाणादभिन्नंभिन्नंचफ।
लंविदेतेदसमर्थनार्थंहिवस्तुमाह॥अयःप्रभृतिभ्यएवनिवृत्तोज्ञानोऽज्ञानात्मादनेनेपो।
द्घातेघातयतीतिः।अयमर्थोयस्यैवात्मनःप्रमाणकारणपरिणतिस्तस्यैवफलरूपतया
परिणामइत्येकप्रमात्रपेक्षयाप्रमाणफलयोरभेदःकरणक्रियापरिणामभेदाश्रिद्रू
पस्यसामान्यसिद्धत्वान्नोक्तं।पारंपर्येणसाक्षाच्चफलंहेयोपादेयोपेक्षणीयं।देवैर्भिन्नम।
भिन्नंचप्रमाणान्नदिष्टोदितं॥इतिपरीक्षामुखमलघुहृतौफलमयुद्देशःपञ्चमः५

अथेदानीमुक्तप्रमाणस्वरूपादिचतुष्टयानामसमाहृतानतोऽनुक्तदानासमिति।ततश्चोक्ता-
तुक्तप्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलेतरादादन्यद्विपरीतंतदाभासमिति।तत्रक्रमप्राप्तंस्वरू-
पाभासंदर्शयति।।अस्वसंविदितिगृहीतार्थदर्शनंसंशयादयःप्रमाणाभासाः।।अस्वसं-
विदितंचगृहीतार्थंचदर्शनंचसंशयआदियेषांतेसंशयादयश्चेतिसर्वेषांद्वंद्वः।।आदिग्रा-
हेणविपर्ययानध्यवसाययोरपिग्रहणं।।तत्रास्वसंवेदितंज्ञानंज्ञानांतरंजनयेदित्ये-
नैयायिकाः।।तथाहि।।ज्ञानंस्वव्यतिरिक्तवेदनवेद्यं।।वेद्यत्वात्घटवदिति।।तदसंगतं।।धर्मि
ज्ञानमज्ञानांतरवेद्यत्वेसाध्येतः।।पातित्वेनधर्मित्वायोगात्।।स्वसंविदितत्वेतेनैवहेतो।। ।।९९।।

रनेकांतात्।।महेश्वरज्ञानेनचव्यभिचाराच्चामिज्ञानेनाप्यनेकांतादर्थप्रतिपत्त्ययोगाच्च।न
हिज्ञापकमप्रत्यक्षंज्ञाप्यंगमयतिग्राह्यलिंगादीनामपितथेष्यगमकत्वप्रसंगादनंतर।
नाविज्ञानग्राह्यत्वेतस्याप्यगृहीतस्यपरज्ञापकत्वानदंतरंकल्पनीयं।।तत्रापिनदंतर।
मित्यनवस्था।।तस्मान्नायंपक्षःश्रेयान्।।एतेनकरणज्ञानस्यपरोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं।
ब्रुवन्नपिमीमांसकःप्रत्युक्तः।।तस्मादितरोर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमान
त्वादप्रत्यक्षत्वं।।तर्हिफलज्ञानस्याप्रत्यक्षतातत एवस्यात्।।अथफलत्वेनप्रतिभासनान्नो
क्तदोषः।।करणज्ञानस्यापिकरणत्वेनावभासनात्प्रत्यक्षत्वमस्तु।।तस्मादर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुप

पत्तेः। करणज्ञानकल्पनावदर्थप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्तेर्ज्ञानस्यापिप्रत्यक्षत्वमस्तु॥
अथकरणस्यचक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेपिरूपाकट्वादिनिश्चयइतिचेन्न। भिन्नकर्तृका-
करणस्यैवतच्चनिश्चयादभिन्नकर्तृकेकरणेसतिकर्तृप्रत्यक्षतायांतदभिन्नस्यापि
करणस्यकथंचित्प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षैकांतविरोधात्स्वकाश्यात्मनोप्रत्यक्षत्वेप्रदीपप्र
त्यक्षत्वविरोधविदितिः। एहीतग्राहिधारावाहिज्ञानेगृहीतार्थदर्शनंसौगतानिमतं।
निर्विकल्पकंतच्चस्वविषयमुपदर्शकत्वादध्यक्षं। व्यवसायस्यैवतज्ज्ञानितस्यतदु
पदर्शकत्वादर्थव्यवसायस्यप्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात्ततःप्रत्यक्षस्यैवव्यपदेशं। व्य॥ ॥९७॥

वसायस्तुगृहीतग्राहित्वादव्यवसायमिति॥ तन्नसुनायितं। दर्शनस्यापिकल्पकस्यानुपल-
क्षणतत्सज्ञावायोगात्सज्ञायेवानीलादाविवक्षणक्षयादावपितदुपदर्शकत्वप्रसंगात्।
नविपरीतसमारोपान्नेतिचेन्नहिसिद्धं। नीलादौसमारोपविरोधिग्रहणलक्षणोनिश्चयइ
तितदात्मकमेवव्यवसायमितरत्तदाभासमितिसंशयादयश्चव्यवसिद्धाएव॥ तन्नसंशय
ज्ञनयकोटिसंस्पर्शीस्थाणुर्वापुरुषोवेतिपरामर्शोविपर्ययःपुनरत्रसिंहइतिविकल्पः
विशेषानवधारणमनध्यवसायः। कथमेषामस्वसंविदितादीनांतदाभासतेत्यनाहःस्व
स्वविषयोपदर्शकत्वान्नावादिति॥ गतार्थमेतत्॥ अत्रदृष्टांतंयथाक्रममाहःस्व॥ पुरुषो।

तरपूर्वार्थगतत्वेनस्पर्शिनाणुपुरुषादिज्ञानवत्॥पुरुषांतरंचपूर्वार्थमिश्चगच्छत्वेनस्प
र्शिश्चथाणुपुरुषादिश्चतेषांज्ञानंतद्विषयतद्वत्॥अपरेचसन्निकर्षादिनंप्रतिदृष्टांतम २
द्वाहुश्चक्षुरसयोर्द्वयेसंयुक्तसमवायवच्च॥अयमर्थःयथाचक्षुरसयोःसंयुक्तसमवाय
सन्नपिनग्रमाणंतथाचक्षुरसयोरपितस्मादयमपिग्रमाणंनामाणवेति॥उपलक्षणमेत
त्॥अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्चसन्निकर्षग्रत्यक्षवादिनां॥चक्षुषिसन्निकर्षस्यासंभवात्
॥अथचक्षुःप्राप्तार्थपरिच्छेदकंअव्यवहितार्थग्राहकत्वात्॥प्रदीपादिव्यवहितत्तिमेहरि
तिमितंतदपितसाधीयः॥कावाभ्रपटलादिव्यवहितार्थनामपिचक्षुषाग्रहनामसंबंधोर ॥एए॥

सिद्धेः॥ग्राह्यावंशमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिग्राह्येश्चनवतन्नक्रमेपियोगपद्यात्॥
मानइतिवक्तव्यं॥कालव्यवधानानुपलब्धेः॥किंच॥क्रमपत्तिपतिःग्राप्तिनिश्चयेसतिनव
ति॥नचक्रमग्राप्तौग्रमाणंतरमस्ति॥तेनसत्वमस्तीतिचेन्नतस्यासिद्धेः॥अथचक्षुषोऽसं
रूपादीनांमध्येरूपस्यैवग्रकाशकत्वात्प्रदीपवदिति॥तदप्यपर्यालोचितनिधानं॥म
णेंद्रनादेःपार्थिवत्वेपिरूपग्रकाशकत्वदर्शनात्॥एथिव्यादिरूपग्रकाशकत्वेएथिव
द्यास्वत्वग्रसंगाच्च॥तस्मात्सन्निकर्षस्याव्यापिकत्वान्नग्रमाणत्वं॥करणज्ञानेनव्यवधाना
चेति॥ग्रत्यक्षानामसमाहः॥अथेत्याद्यग्रत्यक्षंतदानासंवोऽस्माकमाधूमदर्शनाद्वह्निविज्ञा

DR BHAU DAJI LIBRARY

नवदिति॥परोक्षानुमानमाह॥अन्वयेपिपरोक्षंतदानीमीमांसकस्यकरणज्ञानवदि
ति॥अनुपपद्यमानमित्यत्॥परोक्षनेदानीमनुपदर्शयन्॥अथमंत्रमप्रामाण्यंस्मरणानुमा
ह॥अतस्मिंस्तदितिज्ञानंस्मरणमनिंद्रियेतदेवदत्तोयथेति॥अतस्मिन्ननमनु भू-
तदित्यर्थः॥शेषंमुगमं॥अत्यक्षानुमानमाह॥सदृश्योतदेवदंतस्मिन्नेवतेनसदृश्यं॥
मलकवदित्यादिप्रत्यभिज्ञानानामं॥द्विविधंप्रत्यभिज्ञानानामनुपदर्शितमेकत्वनिबं
धनंसादृश्यनिबंधनंचेति॥तत्रैकत्वेसादृश्यवनामः सादृश्येचैकत्ववनामसदानाम
मिति॥तर्कानामाह॥असंबद्धतद्ज्ञानंतर्कानामंयावांस्तुन्नःसन्नुपामइतियथा ॥९९॥

तद्ज्ञानमितिव्याप्तिलक्षणंसंबंधज्ञानमित्यर्थः॥इदानीमनुमानानामाह॥इदमनु
मानानामं॥इदंस्वरूपमाणमितिभावः॥तत्रतदवयवानामोपदर्शनेनसमुदायरूपानुमा
नानामनुपदर्शयितुकामः॥अथमावयवानामाह॥तत्रानिष्टादिःपक्षानामः इष्टम-
बाधितमित्यादि॥तल्लक्षणमुक्तमिदानींतद्विपरीतंतदानाममितिकथयति॥अनिष्ट २
मीमांसकस्यानित्यःशब्दः॥असिद्धादिपरीतंतदानामाह॥सिद्धःश्रावणःशब्दइति
अबाधितविपरीतंतदानामेमेवेदयन्॥सचप्रत्यक्षादिबाधितएवेतिदर्शयन्नाह॥ब
बाधितःप्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनैः॥एतेषांक्रमेणोदाहरणमाह॥तत्रप्रत्य-

दादिवाधितोयथाऽनुमोनिर्ईश्वत्वाज्जालवत्।स्पर्शनेत्वत्पक्षेणद्व्यणुकस्पर्शात्मकोनि।
रनुमूयेते॥अनुमानवाधितमाह॥छ॥अपरिणामीशब्दःकृतकत्वात्घटवत्इति॥अत्र
पक्षोऽपरिणामीशब्दःकृतकत्वादित्यनेनवाध्येते॥आगमवाधितमाह॥छ॥प्रेत्यासुखञ्च
दोधर्म्मःपुरुषाश्रितत्वादधर्म्मवदिति॥आगमेहिपुरुषाश्रितत्वाविशेषेपिपरलोकेध
र्म्मस्यसुखहेतुत्वमुक्तं।लोकवाधितमाह॥छ॥शुचिनरशिरःकपालंघाणंगत्वाच्छंखशु
क्तिवदिति॥लोकेहिघ्राणंगत्वेपिकस्यचिच्छुचित्वमशुचित्वंच।तन्ननरकपालादीना।
मशुचित्वमेवेतिलोकवाधितत्वं।स्ववचनवाधितमाह॥छ॥मातामेवंध्यापुरुषसंयोगेप ॥१००॥

र्भत्वात्त्वसिद्धवंध्यावदिति॥इदानींहेत्वाभासानुक्रमापन्नानाह॥छ॥हेत्वाभासाअसि
द्धविरुद्धानैकांतिकाकिंचित्कराः॥एषांयथाक्रमेणलक्षणंसोदाहरणमाह॥छ॥असत्स
त्तानिश्चयोसिद्धः॥सत्तायानिश्चयश्चसत्तानिश्चयोऽसंतोसत्तानिश्चयोयत्सत्तवत्सत्स
त्तानिश्चयः॥तत्रप्रथमंभेदमाह॥छ॥अविद्यमानसत्ताकःपरिणामीशब्दश्चाक्षुषत्वात्।क
थमस्यासिद्धत्वमित्याह॥छ॥स्वरूपेणासत्वात्॥द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति॥छ॥अविद्य
माननिश्चयोमुग्धबुद्धिंप्रत्यग्निरत्रधूमादिति॥अस्यापिसिद्धताकथमित्यत्रैकायामाह।
छ॥तत्सत्तावास्यादिनावेनभूतसंघातेसंदेहात्॥तस्येतिमुग्धबुद्धिंप्रतीत्यर्थः॥अपरमसिद्ध

नेदमाह॥छ॥सांख्यंप्रतिपरिणामीशब्दःकृतकत्वादितिशब्दस्यासिद्धतायांकारणमाह॥छ॥
तेनाज्ञातत्वादितितेनसांख्येनाज्ञातत्वात्तमंतेह्यविनाभावेनसिद्धोनोत्प
त्त्यादिरितिशब्दस्यानित्यत्वमित्यर्थः॥विरुद्धंहेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह॥छ॥वि॥
परीतनिश्चितावितानावोविरुद्धशब्दःपरिणामीशब्दःकृतकत्वात्॥कृतकत्वंह्यपरिणाम॥
विरोधिनापरिणामेनव्याप्तमितिशब्दस्यानैकांतिकहेत्वाभासमाह॥छ॥विपक्षेपिविरुद्धवृत्ति
रनैकांतिकः॥शब्दशब्दत्वंकेवलंपक्षसपक्षयोरितिदृष्टंसचद्विविधोविपक्षेनिश्चित
वृत्तिःशंकितवृत्तिश्चेति॥तत्राद्यंदर्शयन्नाह॥छ॥निश्चितवृत्तिरनित्यःशब्दःप्रमेयत्वात् ॥१०१॥

घटवत्इतिकथमस्यविपक्षेनिश्चितावृत्तिरित्याशंक्याह॥छ॥आकाशेनित्येपस्यनिश्च॥
यात्॥शंकितवृत्तिमुदाहरति॥छ॥शंकितवृत्तिस्तुनास्तिसर्वज्ञोवक्तृत्वादिति॥अस्यापि
कथंविपक्षेवृत्तिराशंक्यतेइत्यत्राह॥छ॥सर्वज्ञत्वेनवक्तृत्वाविरोधादिति॥अविरोधश्च॥
ज्ञानोत्कर्षेवचनानामपकर्षदृष्टेरिति॥निरूपितप्रायः॥अकिंचित्करस्वरूपंनिरूप
यति॥सिद्धेयत्पदादिवाधितेचसाध्येहेत्वाभासःकिंचित्करइति॥उदाहरति॥छ॥सिद्धःश्रावण
शब्दःश्रावणत्वादिति॥कथमित्याकिंचित्करत्वमित्याह॥छ॥किंचिदकरणादिति॥अप
रंचैनंदृष्टांतीकरणद्वारेणोदाहरति॥छ॥यथानुमेयोनिर्ईश्वरत्वादित्यादौकिंचि

कर्तुमशक्यत्वादकिंचित्करत्वमितिशेषः॥अयंचदोषोहेत्वलक्षणविशेषणवत्वा
दकालइतिव्यक्तीकुर्वन्नाह॥छ॥लक्षणएवासौदोषोमुत्पन्नप्रयोगस्यपक्षदोषोवदुष्ट
त्वादिति॥दृष्टांतोन्वयव्यतिरेकनेदाद्विविधइत्युक्तंतत्रान्वयदृष्टांतानामाह॥छ॥
दृष्टांतानामान्वयेनसिद्धसाध्यसाधनोभयाःसाध्यंचसाधनंचउभयंचसाध्यसाधनोभ
यानि॥असिद्धानितानियेघतिविग्रहः॥एतानेकत्रैवानुमानेदर्शयति॥छ॥अपौरुषेयःश्रा
द्धोमूर्त्तत्वादिंद्रियसुखपरिमाणघटवत्॥इंद्रियसुखमसिद्धसाध्यंतत्पौरुषेयत्वात्॥प॥
रमाणुसिद्धसाधनंतत्समूर्त्तत्वात्॥घटश्चासिद्धोनयः॥पौरुषेयत्वामूर्त्तत्वाच्च॥साध्यमात्रं॥ ॥१०२॥

साधनंदर्शनीयमितिदृष्टांतावसरेप्रतिपादितं॥तद्विपरीतदर्शनमपितदाभासमित्याह॥
छ॥विपरीतान्वयश्चयदपौरुषेयंतदमूर्त्तंकृतीस्पर्शतदाभासेत्याह॥विद्युदादिनातिव्य
भिचारादिति॥तस्याप्यमूर्त्तताग्निरित्यर्थः॥व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह॥छ॥व्यतिरेकेसिद्ध
स्तद्विपरीतःपरमाणुरिंद्रियसुखाकाशवदिति॥अपौरुषेयःश्राद्धोमूर्त्तत्वादित्यत्रैवासि
द्धः॥साध्यसाधनोभयव्यतिरेकायत्रेतिविग्रहः॥तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकःपरमाणुस्त
पौरुषेयत्वादिंद्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकंआकाशंत्वसिद्धोभयव्यतिरेकमितिभा
भाभावेसाधनमाहनिरितिव्यतिरेकोदाहरणघटकेरणापितंतत्रतद्विपरीतमपितदा

मासमित्युपदर्शयति॥छ॥व्यपरीतव्यतिरेकश्चयत्नामूर्त्ततन्नापौरुषेयमिति॥बालप्र॥
त्पत्यर्थं॥तत्रयोपगमइत्युक्तमिदानीतान्प्रतिरेवक्रियद्धीनतायांप्रयोगानामसमाह॥छ॥
बालप्रयोगानामःपंचावयवेषुक्रियद्धीनताः॥तदेवोदाहरति॥छ॥प्रतिमानयंदेशोधूम
वत्वाद्यद्विछंतद्विछंायथामहानसमित्यवयवत्रयप्रयोगसतीत्यर्थः॥यत्रत्रयवप्रयोगो
तदानासत्वमाह॥छ॥धूमवांश्चायमितिवा॥प्रवयववविपर्ययेपित्वेतेमाह॥छ॥तस्माद्ग्नि
वानधूमवांश्चायमिति॥कथमवयववविपर्ययेप्रयोगानासइत्यारेकायामाह॥छ॥सप्त
याप्रकृतप्रतिपत्तेरयोगात्॥इदानीमागमानासमाह॥छ॥रागद्वेषमोहाक्रांतपुरुषवच्च ॥१०२॥

नाप्तातमागमानासंउदाहरणमाह॥छ॥यथानद्यास्तरिमोदकरणश्रेयःसंतिधावध्वंमा॥
णवकाः॥कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतासत्संगपरिहिंहीर्षयाप्रतारणावाक्येनना॥
वादेशंतान्प्रलापयतित्यासोक्तेरप्यवादागमानासत्वंप्रथमोदाहरणमात्रेणात्रप्रप्तु॥
दाहरणांतरमाह॥छ॥संगुल्पगिहस्तियूथप्रातमासेइति॥प्रत्रापिसांख्यपशुःस्वदुरागम
ज्ञानितवासनाहितचेताद्वेष्टविरुद्धंसर्वंसर्वत्रविद्यतइतिमत्पमानस्तथोपदिशतीत्य
नासवचनत्वादिदमपितथेत्यर्थः॥कथमनंतरमोक्तियोसदानासत्वमित्यारेकायामा
ह॥छ॥विसंवादात्॥प्रविसंवादरूपप्रमाणलक्षणाभावान्नतद्विशेषरूपमपीत्यर्थः॥इ

DR. BHAU DAJI LAD MUSEUM MEMORIAL

दानींसंख्यानामसमाह॥छ॥प्रत्यक्षमेवैकंप्रमाणमित्यादिसंख्यानामं॥प्रत्यक्षपरोक्षनेदात्
द्वैविध्यमुक्तं॥तद्वैपरीत्येनप्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षानुमानेएवेत्यादिवधारणंसंख्यानामं॥प्रत्य
क्षमेवैकमितिकथंसंख्यानामसमित्याह॥छ॥लौकायतिकस्यप्रत्यक्षतः॥परलोकादिनि
षेधस्यपरबुद्ध्यादेश्चासिद्धेरतद्विषयत्वात्॥अतद्विषयत्वात्॥अप्रत्यक्षविषयत्वादित्य
र्थः॥शेषंसुगमं॥अथवैतमेवैतत्संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणइतिनेहपुनरुच्यते॥इत्ता
रवादिप्रमाणोपन्यासवधारणमपिविघटतइतिलौकायतिकदृष्टांतद्वारेणतन्मतेपिसंख्या
नामसमितिदर्शयतिग्रंथकारः॥छ॥सौगतसांख्ययोगप्रभाकरजैमिनीयानांप्रत्यक्षानुमानागमोपमा ॥१०४॥

नार्थापत्त्यभावैरेकैकाधिकैर्व्याप्तित्वं॥यथाप्रत्यक्षादिभिरेकैकाधिकैर्व्याप्तिःप्रतिषेद्धुं न
शक्यते॥सौगतादिभिस्तथाप्रत्यक्षेणलौकायतिकैःपरबुद्ध्यादिरपीत्यर्थः॥अथपरबुद्ध्या
दिप्रतिषेधःप्रत्यक्षेणमानूदप्रमाङ्गविप्रतिषेधइत्याशंक्याह॥अनुमानादेस्तद्विषयत्वे
प्रमाणांतरत्वं॥तच्छब्देनपरबुद्ध्यादिरुच्यते॥अनुमानादेः॥परबुद्ध्यादिविषयत्वेप्रत्या
क्षैकप्रमाणवादोदीयतेइत्यर्थः॥अत्रोदाहरणमाह॥छ॥तर्कस्येवव्याप्तिग्राहकत्वेप्रमा
णांतरत्वंप्रमाणस्याविसंवादकत्वात्सौगतादीनामितिशेषः॥किंवप्रत्यक्षैकप्रमा
णवादिनाप्रत्यक्षाद्येकैकाधिकप्रमाणवादिनिश्चयसंवेदनेंद्रियप्रत्यक्षेणेदानुमानेने

दश्चप्रतिनामनेदमेववक्तुमोगत्यंतरानावात्।सचतइदोलोकायतिकः।प्रतिपत्पक्षानु
मानयोरितरेषांव्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादिप्रमाणेघितिसर्वेषांप्रमाणसंख्याविघटनेनतदेवदर्श
यति।छ।प्रतिनामनेदमघनेदकत्वादिति।इदानींविषयानामनुपदर्शयिष्यमाह।छ।विष
यानामःसामान्यंविशेषोघयंवास्वतंत्रमितिकथमेषांतदानासतेत्याह।छ।तथाप्रतिना।
सनात्कार्य्यकरणाच्च।किंचतदेवकोनात्मकंतत्त्वंस्वयंसमर्थमसमर्थंवाकार्यकारिस्यात्
प्रथमपक्षेदूषणमाह।छ।समर्थस्यकरणेसर्वदोत्पत्तिरनपेक्षत्वात्सहकारिसान्निध्या।
त्तत्करणानेतिचेदत्राह।छ।परापेक्षणेपरिणामित्वमन्यथातदनावात्।वियुक्तावस्थाया ॥१०५॥

मकुर्वतः।सहकारिसमवधानवेलायांकार्यकारिणःपूर्वेनिराकारपरिहारव्याप्तिस्थिति
लक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः।अन्यथाकार्यकरणानावात्।त्यागनावावस्थायामिवेत्प
र्थः।अथद्वितीयपक्षेदोषमाह।छ।स्वयमसमर्थस्यकारकत्वात्पूर्ववत्।अथफलान२
संप्रकाशायमाह।छ।फलानासंघमाणहनिर्नमिन्नमेववा।कुतःपक्षद्वयेपितदानास
तेत्याशंकामामाद्यपक्षेतदानासत्वेहेतुमाह।छ।अनेदेतद्व्यवहारानुपपत्तेःफलमेवघ।
माणमेववानवेदितिनावः।व्याहत्यासंहत्यपरनामधेययातत्कल्पनास्वित्याह।छ।व्या
हत्यापितत्कल्पनाफलांतराद्याहत्याफलत्वप्रसंगात्।अयमर्थोयथाफलाविज्ञाती

यात॥फलसमवाहृत्याफलमवहारस्तथाफलांतरादपिसजातीयाद्याहृतिरुपस्तीत्यफ
लत्वमत्रैवातिदेशेदृष्टांतमाह॥छ॥अमाणांतराद्याहृतेवाअमाणत्वमेति॥अत्रापिश्रा
क्तनीत्यवघक्रियायोजनीया॥अनेनदेशेनिराकृत्यग्राचार्यउपसंहरति॥छ॥तस्माद्यस्त
वोनेदमिति॥नेदमेवंदूषयन्नाह॥छ॥नेदेत्वामांतरवत्तदनुपपत्तेः॥अथयत्रैवात्मनि अ
माणंसमवेतंफलमपितत्रैवसमवेतमितिसमवायलक्षणत्यासत्याअमाणफलमव
स्थितिरितिनात्मांतरेतिसंगच्छतिवेतदपिनमृक्तमित्याह॥छ॥समवायेतिअसंगच्छति
समवायस्यनित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च॥सर्वात्मनामपिसमवायसमानधर्मकत्वान्नततः॥अति ॥१०६॥

नियमइत्यर्थः॥इदानींस्वपरपक्षसाधनदूषणमवस्थामुपदर्शयति॥छ॥अमाणतदान २
सीकुष्टतयोक्तावितौपरिहृतापरिहृतदौसौवादिनःसाधनतदाभासौअतिवादिनोदूषण
भूषणेच॥वादिनाअमाणमुपन्यस्तंतच्चअतिवादिनाकुष्टतयोक्तावितंपुनर्वादिनापरिहृ
तंतदेवतस्यसाधनंभवति॥अतिवादिनश्चदूषणमिति॥यदाअतिवादिनाअमाणानामयु
क्तोअतिवादिनातत्रैवोक्तावितंवादिनाचापरिहृतंतदातद्वादिनःसाधनाभासोभवति
अतिवादिनश्चभूषणमिति॥छ॥अथोक्तप्रकारेणशेषविअतियत्तिनिराकरणद्वारेणअ
माणतत्वंअअतिज्ञातंपरीक्षनयादित्वमन्यत्रोक्तमितिदर्शयन्नाह॥छ॥संभवदन्यद्वि

रणीयमिति॥संग्रहविधिमानमन्यत्सामाणतत्वान्तयस्वरूपंशास्त्रांतरप्रसिद्धंविचारणीय
मिहयुक्त्याप्रतिपत्तव्यं॥तत्रमूलनयौद्वौद्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनेदात्तत्रद्रव्यार्थिकस्त्रिधा
नैगमसंग्रहव्यवहारनेदात्॥पर्यायार्थिकश्चत्रुर्धा॥ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतनेदा
त्॥अन्योन्यगुणप्रधाननूतनेदानेदस्वरूपणोनैगमः॥नैकंगमोनैगमइतिनिरुक्तेः॥सर्वथा
नेदवादस्तदाभासः॥प्रतिपत्तव्यपेक्षः॥सन्मात्रग्राहीसंग्रहः॥वाह्यवादस्तदाभासः॥संग्रहगृ
हीतकोव्यवहारः॥काल्पनिकोनेदस्तदाभासः॥शुद्धपर्यायग्राहीऋजुसूत्रः॥प्रतिपत्तापेक्षः॥ऋजु
सूत्रःक्षणिकोकांतनयःतदाभासः॥कालकारकलिंगाद्यनेदाच्छब्दस्यकथंचिदर्थनेद ॥१०७॥

कथनंशब्दनयः॥अर्थनेदंविनाशब्दानामेवनानात्वैकांतस्तदाभासः॥पर्यायनेदात्पद
र्थनानात्वनिरूपकः॥समभिरूढः॥पर्यायनानात्वमंतरेणापींद्रादिनेदकथनंतदाभासः
क्रियाश्रयेणनेदस्वरूपणमिष्टंनावः॥क्रियानिरपेक्षत्वेनक्रियावाचकेषुकाल्पनिको
व्यवहारस्तदाभासइतिएतन्नयतदाभासलक्षणंसंक्षेपेणोक्तंविस्तरेणनयचक्रात्प्र
तिपत्तव्यं॥अथवासंग्रहविधिमानमन्यदादलक्षणंयत्रलक्षणंवान्यत्रोक्तमिहद्रष्टव्यं॥त
थाचाहुःसमर्थवचनंवादइति॥प्रसिद्धावयवंवाक्यंस्वेष्टार्थस्यसाधकंसाधुगूढपदार्थं
पत्रमाक्षरमाकुलमिति॥इदानीमात्मनःशास्त्रनिर्वहणमोक्षत्यपरिहारंवदन्नाचार्यआह॥

छ॥परीक्षामुखमादर्शंहेयोपादेयतत्वयोः संविदेमादृशोबालपरीक्षादक्षबुद्धयेऽ॥म
धोक्षतवानस्मिकिमर्थंसंवेदेकस्मादृशः॥अहंचकथंनूतमित्याहबालोमंदमतिः॥अ
नौद्धत्यसूचकंवचनमेतत्॥तत्वज्ञत्वंचशास्त्रनिर्वहणादेवावसीयते॥किंतत्परीक्षामु
खंतदेवनिरूपयति॥आदर्शमितिकयोः हेयोपादेयतत्वयोः॥यथैवादर्शोज्ञातमनोलं
कारमंडितमसंदिग्धंवस्तुरूपंवाघटतिविवोपदर्शनिर्घोरणसूचयति॥तथेदमपिहेयोपा
देयतत्वंसाधनदूषणोपदर्शनिर्घारणनिश्चायकतित्यादर्शत्वेननिरूप्यते॥कइवपरीक्ष
दक्षबत्॥परीक्षादक्षइवयथापरीक्षादक्षःशास्त्रज्ञास्तेनिरूढवांस्तथाहमपीत्यर्थः

छ॥अकलंकशशांकेर्यत्पदकटीकृतमखिलमाननिननिकरं॥तत्संक्षिप्तंसूरिनिरुप
मनिनिर्वक्तुमेतेनाः॥इतिपरीक्षामुखलघुवृत्तौप्रामाण्यनामःप्रथमुद्देशःषष्ठपरिच्छे
दः॥श्रीमान्वेडायनामानूदग्रणीर्गुणशालिनां॥वदरीपालवंशालिनोमद्यमणिरु
द्भितः॥तदीयपत्नीनुविविश्रुतासीन्नाणांवनामागुणशालधीमा॥यारेवतीतिष्ट
थितंविकेतिपत्नावतीतिघवदंतसंतः॥तस्यामनूद्विश्वजनीनवृत्तिर्दानांबुवाहोनुवि
हीरयाख्यः॥स्वगोत्रविस्तारनभोंशुमालीसम्पत्करन्नानरणार्चितांगः॥तस्योपरोधा
वशतोविशोधकीर्तेर्मणिक्यनंदिकृतशास्त्रमगाधबोधं॥स्पष्टीकृतंकतिपयैर्व

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

चनैरुद्दारैर्बालप्रबोधकरमेतदनंतवीर्यैः॥४॥इतिप्रमेयरत्नमालापरनामधेयापरीक्षा॥
मुखशुद्धिः समाप्ता॥ ॥पुस्तकमिदं मुदयचंद्रेण स्वपठनार्थं लिपीकृतमिति॥
परार्थं वा॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥श्री॥